

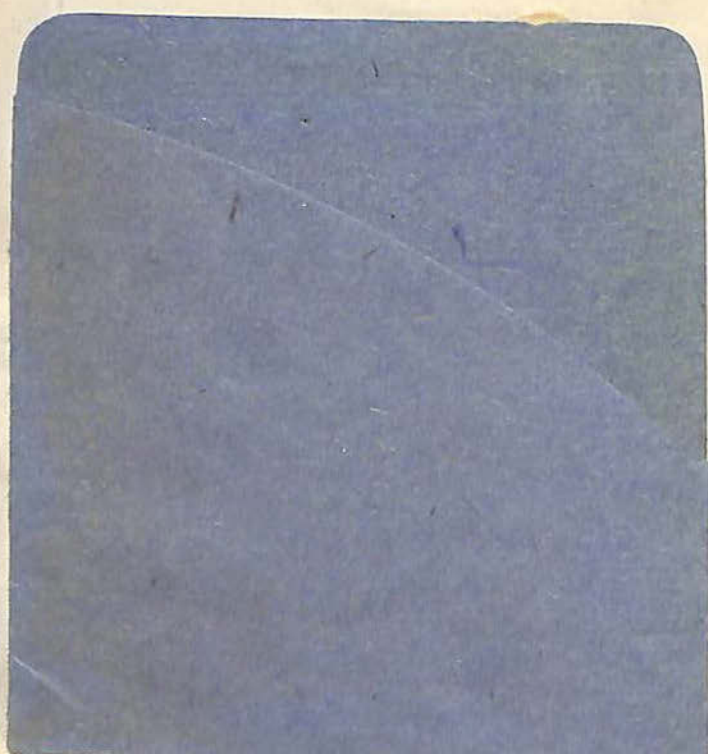
ԿԱՐՈ ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԻ
ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

ԱՐՄՖԱՆ

1939

ՅԵՐԵՎԱՆ

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՅԵՔ.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ

КАРО КАФАДАРЯН

**ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ФОРМЫ
АРМЯНСКОГО ПИСЬМА**

ПАЛЕОГРАФИЧЕСКОЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО Арм ФАН-а
ЕРЕВАН 1939

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԳԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

003.3 (47.925)

Ղ-54

ԿԱՐՈ ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ

ՄԱՐԿԱԾ Է 1961 թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԻ ՍԿՋԲՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԴՅԱՆ-Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1939

Տպագրվում է ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի
Հայկական Ֆիլիալի Նախագահության վորոշմամբ,
Նախ. տեղակալ՝ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

A $\frac{\pi}{12795}$

ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ФОРМЫ АРМЯНСКОГО ПИСЬМА (Р Е З Ю М Е)

До Маштоца, изобретшего армянское письмо, армяне не имели своего алфавита. До начала 5-го столетия при ведении государственных дел в Армении пользовались греческой, персидской и ассирийской письменностью, указания на что мы встречаем в произведениях Моисея Хоренского и Лазаря Парбского.

Правда, еще до Маштоца сириец Даниэл предпринял попытку изобрести армянское письмо, но эта попытка окончилась неудачей, так как он не был достаточно знаком с фонетическими особенностями армянского языка.

В основу классификации форм армянской письменности следует положить особенности начертания букв алфавита. На основании этого все виды армянского письма можно разбить на следующие группы:

а) *кругловатый устав* (еркатагир), который до сего времени назывался „подлинно месроповским“, или „крупным уставным“ письмом;

б) *прямолинейный устав*, называемый „средним месроповским еркатагиром“;

в) *текстовое* письмо (болоргир),—начиная с 1512 года и по настоящее время, оно употребляется в полиграфии, как текстовый шрифт;

г) *нотгир*—письмо, которым пользовались писцы, оно долгое время употреблялось в быту;

д) *скоропись* (шх'агир)—с течением времени она вытеснила нотгир.

Исследователи предполагают, что в V веке армяне имели только кругловатое уставное письмо, однако это мнение лишено основания, т. к. дошедшие до нас еще с

7-го века древние образцы письма также содержат в себе прямолинейный устав и даже скоропись.

Мы полагаем, что в V веке армяне имели три основных вида письма:

а) *кругловатый устав*—служил для надписей на камнях. Этим видом написаны также те церковные книги, которые подлежали особому почитанию, главным образом евангелия. Пользовались кругловатым уставом, начиная с древнейших времен и до 13-го века.

б) *прямолинейный устав*—служил для рукописей.

в) *нотргир*—для обыкновенного письма.

Это наше предположение подтверждается также литературными данными.

Среди избранных Маштоцом образцов письма жизнеописатель его Корюн (5-ый век) упоминает о „мельчайших“ (*հրրազի*), „коротких“ (*հարձ*), „длинных“ (*հրկաշի*), „раздельных“ (*առանձին*) и „соединенных“ (*հրկաշառ*) видах письма. Мы полагаем, что „мельчайшее“ письмо есть нечто иное, как нотргир, „короткое“—прямолинейный устав и „длинное“—кругловатый устав, а слова „раздельное“ и „соединенное“ указывают на наличие в 5-ом веке лигатурных знаков (см. табл. № 1).

Скорось и болоргир, являющиеся не первоначальными видами письма, одновременно выделились из прямолинейного устава и затем, лишь в 10—11-ых веках, каждый из них оформился как самостоятельный вид (см. табл. № 6).

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԻ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ հայկական գրեր ստեղծելու ուղղությամբ փորձեր չեղել են: Այդ փորձերն արել են ասորի այն քարոզիչները, վորոնք Հայաստանում քրիստոնեություն եյին տարածում: Սակայն, նրանց փորձերն անցել են ապարդյուն: Հայկական գրերի ստեղծումն անխղելիորեն կապված է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ, և մենք նրան ենք պարտական այն հոյակապ գործը, վոր նա կատարել է միւս գրերի ստեղծման բնագավառում:

Ա. ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ԳՐԵՐԸ

Մաշտոցից առաջ հայկական գործածական գրեր չեն յեղել: Նախքան հայերեն նշանագրերի հորինումը հայերն իրենց պետական գործերը վարում եյին հունական, պարսկական և ասորական գրերով: Այդ մասին կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Մ. Խորենացու և Դ. Փարպեցու գործերը¹: Նույնը յե-

¹ Խորենացին այդ մասին գրում է.

«Քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն և գիր պարսից և յունաց՝ որովք այժմ գիւղից և գաւառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց ... առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք» (Դիւրբ Ա., գլ. Գ.):

Քերթողհայրը վկայում է, վոր Վռամշապուհ հայ թագավորի ժամանակ արքանիքում պետական գործերը «Պարսկականաւն վարէին գրով»

(Դիւրբ Գ., գլ. ԾԲ.):

Փարպեցին ծանօթ է հունական և ասորական գրեր գործածելուն, թեև ասորականը հայերն ոչսեպի գործածել քրիստոնեությունը մուտք գործելու ժամանակ: Փարպեցին գրում է.

«Ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն հայոց՝ ար-

բեռւմ ե նաև նրանից, վոր հայոց Տրդատ Թագավորի (քրիստոնէյութուն ընդունող) թողած միակ արձանագրութիւնը, ինչպէս և Արտաշիսյան հայ Թագավորների դրամները հունարեն են գրւած¹:

Սկսւոյն, V դարի հայոց դասական լեզվի կատարելագործւած լինելը բանասերներին կարծել ե տվել, թե նախքան Մաշտոցի նշանագրերը հայերն ունեցել են նաև նախամաշտոցյան հայկական գործածական գրեր, վորոնք հետագայում մոռացւած են յեղել²: Այս կարծիքը հիմնւած ե գլխավորապէս Վարդան պատմիչի և Մ. Խորենացու հետեյալ վկայութիւնների վրա³.

Խորենացին Դանիելյան գրերի մասին ասում ե. «Առաքեաց ... այր մի ... Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն: Ձոր առեալ, և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեռոյ օրինակի յունականին զվարդնջուցն գտեալ նշանագիր տառից ... (Դիրք Գ, գլ. ԾԲ):

Վարդան պատմիչն ավելի պարզորոշ ե խոսում այդ մասին. «Դպրութիւն հայերէն քսան և երկու գիր առ Դանիէլ Ասորոյ

բունի դպիրքն, զվճողն և զհրովարտեացն» (Դիրք Ա., գլ. Ժ., եջ 37, Թիֆլիս, 1908 թ.):

¹ Ростовцев—Апаранская греческая надпись царя Тиридата. Анийская серия № 6. СПб, 1911 г.

² Գարագաշանը գրում ե.

«Անհնար էր լեզուին առանց դպրութեան հասնել յայն աստիճան զարգացման, յորում կը գտնենք զնա ի հատակտորս երգոց վիպասանաց, որոց կատարեալ նմանութիւն է Թարգմանչաց լեզուին» (Քննական պատմութիւն, հտ. Դ., եջ 39):

Իսահակ Հարութիւնյանն իր «Հայոց գիրը» աշխատութեան 253-րդ էջում համոզւած կերպով գրում ե.

«Մեսրոպյան աբղորդներից դեռևս շատ առաջ հայերն արդեն ունեցել են սեփական՝ այբուբեն, վոր գործածութեան մեջ ե յեղել»:

³ Խորենացին թեև V դարի կրտսեր Թարգմանիչների խմբին պատկանող հեղինակ ե, բայց նա վոչ միայն ազդել ե իր հետնորդների աշխատանքների վրա, այլև նրանով են սրբագրել նախորդներին: Խորենացու առավելութիւնն այն ե, վոր նա գրերի գյուտը չի պատմում քաղաքական մյուս իրադարձութիւններից բոլորովին անկախ, ինչպէս այդ արել են մյուս պատմիչները: Նա իր Պատմութեան «Յերրորդ» դպրութեան» 10-է գլխից մինչև 4-է գլխից մի շարք քաղաքական իրադարձութիւնների հետ մեկտեղ առել ե նաև գրերի գյուտի պատմութիւնը:

գտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս՝ անհոգացեալ եղև առաջնոցն»:

Յեւ իբրև ապացույց այդ գրերի զոյուլթյան, բերում ե հետեւյալը. «... և զի լեալ է հայերէն գիր հնոցն՝ վկայեցաւ ի ժամանակս Լեոնի արքայի, զի գտաւ դրամ կոստաշտ թագաւորացն հայկազանց»¹:

Նախամշտոցյան ժամանակներում գիր ունենալու մասին խոսում ե նաև Ագաթանգեղոսը: Սա գրում ե. «Եւ մինչ դեռ կայր նա կախեալ այնպէս խօսեցաւ զայս ամենայն, և գրեցին ատենակալ դպիրքն նշանագրացն... Խօսեցաւ մինչ դեռ կայր կախեալ գլխովայր և գրեցին և մատուցին զայն առաջի թագաւորին»²:

Նույն պատմիչը Հռիփսիմեայնց մասին խոսելիս՝ ասում ե. «Ոմանք ի մեծամեծ սպասաւորացն արքունի անդէն ընթացաւ պատմել թագաւորին զամենայն բանս նոցա, քանզի դիպեցան անդ նշանագիրք, որ գրեցին զամենայն բանս և ընթերցան առաջի թագաւորին»³:

Վոմանք այս վկայութիւնն աղճատված են համարել: Ինչ ել լինի, մի բան պարզ ե, վոր Ագաթանգեղոսը չի հիշատակում ինչ լեզվով գրած լինելը, ուստի հաւանական ե, վոր դպիրները հունարեն գրելին, վորովհետեւ այդ նույն Տրդատի թողած միակ հունարեն գրելին, ինչպէս հիշեցինք, հունարեն ե: Այս միևարձանագրութիւնը, ինչպէս հիշեցինք, հունարեն ե: Տաշյանը (ՀԱ. 1893, եջ 90):

Դանիելյան գրերի մասին Խորենացու ասած «զվաղնջուց գտեալ» կամ «վաղնջուց գրեալ» բառերը պետք ե հասկանալ «հին» իմաստով, այսինքն՝ «մինչ-մեարոպյան» առումով. այդ գրերը, սակայն, կարող եյին Դանիելի ձեռքով հորինվել և գործածված չլինել⁴:

¹ Վարդան Վ.— Պատմութիւն տիեզերական, եջ 50, Վենետիկ.

² Ագաթանգեղոս— Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1909, № 99.

³ Նույն տեղ, եջ 176:

⁴ Խորենացու այս վկայութիւնն այդ իմաստով և հասկացվել մինչև

XI դարը, վորովհետեւ Խորենացուն իբրև աղբյուր ոգտագործող Ասողիկը նրան սխալ չի հասկացել: Վերջինս Դանիելյան գրերի մասին ասում ե.

«Յորոց աւուրս (Սահակայ. Գ. Ղ.) դպրութիւն հայոց լեզուիս Իթ գիր ի

Խորենացին չէր կարող դանիելյան գրերը համարել հին ժամանակներում գործածված, քանի վոր այդ գրերը նա անվանում է «Յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ»։ Յեւ, վոր գլխավորն է, Խորենացին մի քանի տեղ հիշատակում է, վոր հեթանոս հայերը, սեփական գրեր չունենալու պատճառով, գործ են ածել հունական և պարսկական գրեր։

Այս խնդրում ամենից կարևորը Կորյունի վկայութիւններն են, վորովհետև նա գրերի գյուտին ժամանակակից հեղինակ է և այդ հարցին է նվիրել իր գիրքը¹։ Նրա վկայութիւններից յերեւում է, վոր նախամաշտոցյան շրջանում հայերի համար հորինված են յեղել գրեր, վորոնց գյուտը կապված է յեղել Դանիել Ասորու անվան հետ։ Դ. Փարպեցու վկայութեամբ պարզվում է, վոր Դանիելյան գրերը վոչ միայն մասսայականացված չեն յեղել, այլև նրանց գոյութիւնը միայն հատուկ են մարդկանց և հայտնի յեղել։ Յեթե այդ այբուբենը տարածված լիներ, այն դեպքում չէին ասի, թե՝ «մեկը թագավորին պատմել է, վոր մի յեպիսկոպոսի մոտ կան նշանագրեր»։ Այս ձևով խոսում են միայն շատ անհայտ նյութերի մասին²։

Դանիէլէ փլինտփայէ Ասորոյ կարգեցաւ» (Ասողիկ, ՄՊԲ, 1885, էջ 139), Բայց Վարդան պատմիչն արդեն Խորենացու վկայութիւնը սխալ է հասկացել (տե՛ս վերը բերած նրա խոսքերը)։

¹ Կորյուն իր «Պատմութիւն վարուց. և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի» (տպված Վենետիկում, 1833 թ. ու թիֆլիսում 1913 թ. և այլն) աշխատութիւնը գրել է 442—451 թվականներին, այսինքն՝ Մաշտոցի մահվանից հետո և Վարդանանց պատերազմից առաջ, թեև Դարագաշտանը («Քննական պատմութիւն հայոց», հատոր Դ, էջ 26) և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը («Ազգայնագիտութիւն արքայութեան», էջ 25) կարծում են, վոր Կորյունը գրել է Վարդանանց պատերազմից հետո՝ 465 թվականից վոչ շուտ, վորովհետև Կորյունի աշխատանքի մեջ հիշված են Ղևոնդյանց քահանաների՝ չարչարանքները և Վահան Ամատունու մահը (465 թ.)։ Կորյունն ունի մեծ ու փոքր խմբագրութիւններ, վորոնցից սկզբնականը և ճշմարիտը մեծն է (Տէս Թորոսյան Հովհ.— «Համառոտ տեսութիւն Կորեան և իւր գրութեան վերայ», «Բագմադիկ», 1897, էջ 110, 115, 303—310)։

² Նախամաշտոցյան հայկական գործածական գրերի դեմ 1892 թ. արտահայտվեց Դ. Աղայանը «Մուրճ» ամսագրում, վորտեղ նա ապացուցեց, վոր Դանիելյան գրերի հեղինակն ինքը՝ Դանիել Ասորին է։ Աղայանն այն կարծիքին էր, վոր Դանիելյան գրերով գրականութիւն չի յեղել, այլապես այդ գրականութիւնն անհեռ չէր կարող կորչել, այն էլ դեռ V դարի սկզբնե-

Նշանակում ե, նախամաշտոցյան շրջանում հայերը փորձել են սեփական գրեր ստեղծել, բայց քանի վոր փորձն արվել ե ոտար և հայոց լեզվի առանձնահատկություններին անձանոթ մարդու միջոցով, ուստի այդ փորձն անցել ե անհաջող: II—III դ.դ. Ասորիքից Հայաստան եյին ուղարկված ասորի քարոզիչներ, վորոնք շահագրգռված եյին հայերեն գրեր հորինելու գործով: Իսկ յերկրորդ փորձողը՝ Մաշտոցը, վոր քաջ գիտեր հայոց լեզվի առանձնահատկությունները և իր գործուղումների ընթացքում շատ լավ յուրացրել եր նաև հնչյունական կանոնները, կարողացավ կատարյալ այբուբեն հորինել հայոց լեզվի համար:

Բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Մինչև այժմ վերջնականապես սահմանված չեն այն հատկանիշները, վորոնցով հայկական գրերը բաժանվում են տեսակների:

Ուսումնասիրողներից վոմանք՝ խոսոք, միջին և մանր յերկաթագիր ասելով նկատի յեն ունենում գրերի մեծությունը. խոշոր անվանում են մեծ տառերով գրված յերկաթագիրը, միջին՝ միջակ և փոքր՝ մանրը, առանց նկատի ունենալու գրերի գծագրական վոճի առանձնահատկությունները:

Տեսակավորման այս մեթոդը բոլորովին գիտական չե, վորովհետև գրի առանձնահատկությունը վորոշվում ե վոչ թե նրա մեծությամբ կամ փոքրությամբ, այլ գծագրական հատկանիշներով:

Այս տեսակետից, մեզ թվում ե, վոր գիտական ճիշտ հողի վրա յեն կանգնած այն ուսումնասիրողները, վորոնք գրերի տեսակավորման չափանիշ են ընդունում նրանց վոճական առանձնահատկությունները:

Երևու Ասորի վանականի ձեռքով հայկական գրեր հորինելու յերևույթը նա շատ բնական եր համարում, մասնավոր, վոր քրիստոնեյության սկզբնական շրջանում հայերը գտնվում եյին ասորիների ազդեցության ներքո: Աղայանին առարկում եյին նրանով, վոր յեթե Դանիելը Վհայոց համար հատուկ գրեր հորինեց, ապա ինչո՞ւ նրանք պակասավոր եյին: Այդ թերին, ըստ իս՝ արդյունք եր ասորական գրերի, վորովհետև ասորականը մեծ մասամբ ձայնավորներ և քաղաձայնների շնչեղության յերեք աստիճաններ չի ունենում: Ասորական գրերի վրայից ոտարի ձեռքով սարքած այբուբենը հազիվ այդքան լինել:

Ուսումնասիրողներից վոմանք ել—սրանց թվում նաև Հ. Գ. Վ. Զարբանալյանը¹—յերկաթագրի տեսակներն իրարից տարբերելու համար ընդունել են վոչ թե նրանց մեծությունը, այլ նրանց գծագրական առանձնահատկությունները։ Նրանք բոլորածել յերկաթագիրն անվանել են խոշոր կամ բուն մեսրոպյան, վորի առանձնահատկություններն են համարել տառասյունները միացնող գծերի կամարաձևությունը²։ Ուղղագիր յերկաթագիրը կոչել են միջին կամ միջին մեսրոպյան, վորի տառասյունները միացնող գծերն ուղիղ են³։

Այս տեսակետը մանր յերկաթագրի նկատմամբ կիրառված է։ Ուսումնասիրողների այդ խումբն այստեղ տուրք է տալիս առաջին սկզբունքին, այսինքն՝ դիրն ըստ մեծության տեսակավորելուն։

Մանր յերկաթագիրը գծագրական բնորոշ առանձնահատկություն չունի, այդ պատճառով էլ ուսումնասիրողները տարբեր կերպ են բնորոշում այն։

Հ. Տաշյանը դրում է. «Ճիշտ խօսելով՝ գլխագիր երկաթագիր է (այսինքն՝ բոլորաձև. Կ. Դ.) յեականս այս տեսակն (մանր յերկաթագիրը. Կ. Դ.), բայց շատ մանր»⁴։ Ուրիշները, Տաշյանին հակառակ, պնդում են, վոր փոքր մեսրոպյան յերկաթագիրը «միջին մեսրոպյան գրերու ավելի փոքրացածն է»։

Կարծում ենք, վոր մանր կամ փոքր յերկաթագիրն իբրև գրչության առանձին տեսակ հիմնավորված է, քանի վոր գծագրական առանձնահատկություն չունի, ապա ուրեմն հարկավոր է գրի տեսակների շարքից այդ անունն իսպառ վերացնել և յերկաթագրերի բոլոր տեսակները վեր ածել յերկու հնագրական խմբակցությունների՝ բոլորաձև և ուղղագիր։

Առաջարկվել է նաև մի նոր տեսակ, վորն ընկնում է բոլորաձև և ուղղագիր յերկաթագրերի միջև և վորն անվանել են «անցման միջին»։

¹ Պատմություն հայ գրչության, Վենետիկ, 1886, էջ 565, Այս մեթոդի հիմնադիրը Զարբանալյանն է, թեև սխալմամբ այն վերագրվել է Տաշյանին։

² Տես մեր լուսանկար № 1։

³ Տես մեր լուսանկար № 3։

⁴ Հ. Տ ա շ յ ա ն — Ակնարկ մը հայ հնագրության մասին, «ՀԱ», 1897 թ., էջ 110 ա.։

² Տես մեր լուսանկար № 4։

Ըստ այդ տեսակետի, բոլորածև յերկաթագրից և առաջ յեկել ուղղագիծ յերկաթագիրը և այդ միջանցիկ շրջանում գոյություն են ունեցել ուրույն տեսակի գրեր, վորոնց, ըստ այդ տեսակետի, տառասյուները միացման անկյունները կամարածև են, բայց կամարը յերկու կողմից բարձրանալուց հետո սկսվում է ուղիղ գիծը: Իբրև որինակ բերում են Ուխտատուրի 783 թվականի արձանագրության մեջ պատահող Ա, Լ, Ս տառերը¹ և Տիկորի 964 թվականի խաչարձանի Թ և Ն գրերը²:

Սույն արձանագրության մեջ բոլոր Ա գրերը կամարածև միացնող գծեր ունեն, բայց յերբեմն (1-ին սող) փորագրողը ծուռ գծեր և արել: Ս գրերը՝ բոլորն էլ բոլորածև են, բացի 5-րդ սողում 2-րդ անգամ կրկնվողից, վորը մաքուր ուղղագիծ յերկաթագիր է: Յերկրորդ արձանագրության մեջ պատահող Թ և Ն գրերի մի քանի գծերն ուղիղ են, իսկ մի քանիսը՝ կոր: Բայց այս արձանագրությունն այնքան անվարժ ու տծև գրերով է փորագրված, վոր հայերեն գրերը յերբեմն նույնիսկ մինչև անձանաչելիության աստիճանը տգեղ են և միայն գուշակությամբ են կարգացվում:

Այս յեկաթագրությունը հենց այդ յերկու արձանագրությունների նկատմամբ էլ հիմնավոր չե—նախ՝ այն պատճառով, վոր այդ 4 տառերի տծևությունը քարի կոշտուկոպտությունից են առաջ յեկել և յերկրորդ՝ այն պատճառով, վոր գրիչներին ծանոթ չի յեղել գրության «անցման միջին» վոճը: Յեթե նրանք ծանոթ լիներ այդ վոճը, այն դեպքում վոչ թե 4, այլ բոլոր 164 գրերն էլ այդ վոճով կգրեյին: Այստեղ մեզ կարող են առարկել, վոր այդ սխալները կարող են առաջացած լինել իրականությունից, բայց այդ դեպքում առարկողները թող հիշեն, վոր մեր տասնյակ հազարավոր վիմագրերի և մասնավանդ ձեռագրերի մեջ այդ վոճը չի պատահում: Դրան հակառակ, մնացած բոլոր վոճերով էլ գոյություն ունեն ամբողջական բնագրեր:

Մեծ խառնաշփոթությունների տեղիք է տվել նաև «անցման» գիրքը: Սա ուղղագիծ յերկաթագրի և բոլորգրի խառնուրդն է, վոր առաջացել է ուղղագիծ յերկաթագրից բոլորգրին անցնելու միջոցին: Սա արդեն ուրույն գիր է, այլ յերկու տեսակ

¹ Տես լուսանկար № 4:

² Տես լուսանկար № 5:

գրերի խառնուրդ: Այդ և պատճառը, վոր տվյալ դեպքում դիտական ճիշտ հոգի վրա կանգնած հեղինակներն «անցման գիրն» իբրև գրչության առանձին տեսակ չեն համարում, այլ անվանում են «միջին յերկաթագիր՝ բոլորգրի խառնուրդով», յերբ ուղղագիծ յերկաթագիրը գերակշռողն և, և «յերկաթագրախառն բոլորգիր» կամ, մասնավանդ, «արևելյան բոլորգիր», յերբ գերակշռող տարրը բոլորգիրն և:

Գրերի մնացած տեսակների մասին (բոլորգիր, շղագիր, նոտրգիր) չենք խոսի, վորովհետև նրանց մասին վորևե գիտություն չունենք անելու: Այդ գրերը բոլորի կողմից ամենայն իրավամբ համարվել են առանձին տեսակներ և յերբեք վեճի առարկա չեն կարող լինել, քանի վոր ունեն իրենց առանձնահատուկ և բնորոշ կողմերը:

Այսպիսով, գրերը տեսակավորելու համար անհրաժեշտ և դիմել գրերի գծագրական առանձնահատկութուններին: Այս և միակ յեկքը, այլապես կառաջանան բաղմաթիվ թյուրիմացություններ, վորպիսիք քննեցինք այս գլխում: Ըստ գծագրական առանձնահատկությունների՝ գրերը բաժանում ենք հինգ տեսակի՝ ա) բոլորածև յերկաթագիր, բ) ուղղագիծ յերկաթագիր, գ) բոլորգիր, դ) նոտրգիր, և ե) շղագիր:

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական գրերի տեսակների սկզբնավորության մասին ընդհանրապես կարծիքն այն և, վոր V դարում Մաշտոցի ձեռքով հորինվել և միայն բոլորածև յերկաթագիրը (խոշոր մեսրոպյան, բուն մեսրոպյան, գլխագիր և այլն), իսկ մնացած տեսակները հետագայում առաջացել են բոլորածև յերկաթագրից:

Դեռևս 1886 թվականին Հ. Գ. Զարբանալյանը գրել և. «Հայտնի չե, վոր սրբույն Մեսրոպա հարած գրերը, յերկաթագիրը ըսվածներն եյին, վորոնց գործածությունը հինգ-վեց դար տևեց (406-են ինչվան ժ դար), առանց յերևելի փոփոխության կերպարանք մը առնելու... բայց իններորդ դարուն մեջ ինչպես հավանական կկարծվի, գրչությունը դուրացնելու համար սկսան գրերուն վերին և ստորին կողմերը շիտակ գրել վորոնք դատ ձև մը ունեցան. և բուն յերկաթագիրը սկսան

գլխագրի տեղ բանեցնել: Ասիկա յե միջին յերկաթագիր ընմա-
ծը, վոր մինչև ԺԲ դար և անկե անդին ալ տեկց քիչ փոփոխու-
թյամբ: Այս գրերը թեպետ ավելի համեմատ ձև ունին, բայց
ընթերցումը դժվարին ըլլալուն՝ այս կերպն ալ փոխեցին ու
սկսան բոլորգիր տառերն գործածել, վոր կամաց կամաց կատա-
րելագործելով՝ ու կանոնավորելով՝ հիմնական տպագրությանց մեջ
գործածվող սովորական գիր յեղան:

Բոլորգրույն ավելի դյուրացած կերպն և նոտարացի կամ
նոտր գիրը, վոր ինչպե՛ս հիմա հասարակ գրությանց մեջ կը գործ-
ածվի»¹:

Մոտավորապես այս նույն կարծիքն են հայտնել համարյա
թե մնացած բոլոր ուսումնասիրողները:

Այս կարծիքն ունեցողներն իրենց ասածները հիմնավորե-
լու համար մեջ են բերում հետևյալ փաստարկումները, վորոնք,
ինչպես կտեսնենք, չեն կարող ծառայել հոգուտ նրանց կար-
ծիքի:

1. Բոլոր վիմագրերը՝ սկսած հնագույններից, վոր համար-
վում են V դարի վերջից կամ VI դարից մինչև X դարը յեղած-
ները, առանց բացառութիւն, գրված են բոլորաձև յերկաթա-
գրով:

2. Բոլորաձև յերկաթագրով են հնագույն ձեռագրերը:

3. Տառերի ծագման պատմությունը պահանջում է, վոր բո-
լորաձև յերկաթագիրը լինի Մաշտոցի հնարածը, վորովհետև հու-
նական կլոր փակվածքները հայերենի մեջ տալու յեն կոր բաց-
վածքներ՝ ըստ բերանբացության որենքի: Այլապես բերան-
բացության որենքը հանդիս չպիտի դար:

4. Ուղղագիծ յերկաթագրով գրված ձեռագրերի հաւված-
ների սկզբնատառերը բոլորաձև յերկաթագրով են: Դրա իմաստն
այն է, վոր հին գրերը նորի համար ծառայեն իբրև գլխագիր:

5. Հին ձեռագրերի բնագիրը բոլորաձև յերկաթագրով և
լինում, իսկ հիշատակաւրանը՝ ուղղագիծ: Մրանից հետևում է, վոր
հին գիրը, իբրև ավելի պատվավոր՝ գործ է ածվել բնագրի հա-
մար, իսկ ուղղագիծ յերկաթագիրը, իբրև նոր գիր՝ յերկրորդական
տեղ և գրավել:

¹ Հ. Գ. Ջ ա ր բ ա ն ա լ յ ա ն — Պատմություն հայ գպրության, վե-
նետիկ, 1886 թ., էջ 55—56:

6. Բոլորաձև յերկաթագրի փորագրելն ավելի դժվար է, քան ուղղադիրն: Յեթե հնագույն վիմագրերը բոլորաձևով են փորագրված, ապա նշանակում է, վոր ուղղագիծը ծանոթ չի յեղել հնագույն շրջանում:

Այս տեսության դեմ առաջին անգամ կասկած հայտնեց Հ. Տաշյանը՝ դեռևս 1897 թվականին: Նա հայերեն գրչության սկզբնական վրձ համարեց կամ միայն ուղղագիծ և կամ ուղղագիծ ու բոլորաձև յերկաթագրերը միասին: Նա հայկական գրի տեսակները համեմատության դրեց ասորական գրի տեսակների հետ և յեկավ այն յեզրահացության, թե՛ ինչպես վոր ասորական Եստրանգելա և Հակոբիկ գրերը, վորոնցից առաջինը համապատասխանում է մեր ուղղագիծ յերկաթագրին, իսկ յերկրորդը՝ բոլորագրին, յերկուսն էլ հնարված են յեղել հենց սկզբից, նույնպես և հայերեն գրերի յերկու հնագույն տեսակները (բոլորաձև և ուղղագիծ յերկաթագրերը) կարող եյին հնարված լինել Մաշտոցի ձեռքով՝ V դարում:

Տաշյանն իր այս կարծիքը հիմնավորելու համար մեջ է բերել հետևյալ ապացույցները. Թալինի՝ Ուխտատուր վանականի 783 թվականի վիմագրերը, վորը գրված է ուղղագիծ յերկաթագրով: Յերկրորդ՝ ուղղագիծ յերկաթագրով գրված մի քանի կըրկնագրեր, վորոնք ավելի հին են թվում, քան իրեն ծանոթ հնագույն ձեռագրերը: Յերրորդ՝ Յեդիպտոսում գտնված մի պապիրուսի կտոր, վորն ունի հայերեն տառերով հունարենի վարժություններ: Ըստ Տաշյանի, այդ պապիրուսի կտորը պետք է գրված լինի արարների արշավանքից առաջ, յերբ հունարենը տիրապետող ևր Արևելքում, հետևապես գոնե VII դարի առաջին կեսում: Այդ պապիրուսը գրված է հնագույն արևելյան բոլորագրով՝ ուղղագիծ յերկաթագրի, շղագրի և նույնիսկ նոտրգրի խառնուրդով:

Հ. Տաշյանի յերկրորդ և յերրորդ ապացույցները ժամանակը վորոշելու տեսակետից կարող են սխալ լինել, բայց նա ավելին չէր ել կարող անել, վորովհետև 90-ական թվականներին հնագույն գրչության նմուշներից շատ քիչ բան էր հրատարակված իրենց նմանահանություններով:

Հայ գրերի առաջացման և զարգացման մասին ընդհանրա-

ցած կարծիքի վերաբերյալ բոլոր փաստարկումներն ել հիմնա-
վորված չեն և դյուրութեամբ հերքվում են:

Բնենք այդ փաստարկումները:

Ա. Միանգամայն ճիշտ եւ այն կարծիքը, վոր բոլոր վիմա-
գրերը՝ սկսած հնագույնից մինչև X դարը, գրված են բոլորաձև
յերկաթագրով: Մեր կողմից կավիւացնենք՝ բոլոր վիմագրերը,
սկսած հնագույնից մինչև նորագույնը, գրված են բալորաձև յեր-
կաթագրով: Ճիշտ եւ նաև այն, վոր հաղաքավոր վիմագրերի մեջ
կան մի քանիսը, վորոնք մաքուր բոլորաձև յերկաթագրով չեն
գրված, այլ վերջինիս հետ խառն են նաև գրի այլ տեսակներ:
Այդպիսիներից կարող ենք հիշատակել՝ 1. Ուխտատուը վանա-
կանի արձանագիրը 783 թվականից, 2. Մարիամ Սյունյաց իշ-
խանուհու 874 թվականի արձանագրութեանը Սեանում, 3. Սենե-
քերիմ թագավորի 992 թվականի վիմագիրը Սարիղամիշում և
այլն: Բայց դրանք բոլորն եւ փորագրիչների անվարժութեան
արդյունք են՝ ճիշտ այնպես, ինչպես այժմ գրվող գլխագիր ցու-
ցանակների և այլ նման տեքստերի մեջ ՈՒ գրելու փոխարեն գը-
րում են ՈԼ, Յ-ն գրում են յ ձևով և այլն:

Այդ սխալների առկայութեանն ապացույց եւ այն բանի,
վոր հնագույն արձանագրութեանները կազմելու ժամանակամի-
ջուցում (VII—X դ. դ.) գրութեան մյուս վոճերը գործածութեան
մեջ են յեղել, բայց գրիչները չեն ցանկացել դուրս գալ արձա-
նագրութեանների համար որինակաճացված գրչութեան վոճի
սահմաններից և դրա համար ել գրել են միայն բոլորաձև յերկա-
թագրով: Այդ նշանակում եւ, վոր վիմագրին հատուկ գրչութեան
վոճը բոլորաձև յերկաթագիրն եւ և այդ չի բացասում գրչութեան
մյուս վոճերի գոյութեանը, ինչպես կարծել են վերոհիշյալ ու-
սումնասիրողները, մասնավանդ վոր այդ հնագույն վիմագրերի մեջ
սլաւոնականորեն գործածված են նաև գրչութեան այլ վոճեր:

Ստորև բերում ենք խառնութեան մեջ մտած բոլոր այն
վիմագրերը, վորոնք, բացի բոլորաձև յերկաթագրից, պարունա-
կում են նաև գրչութեան այլ վոճեր:—

1. Տեկորի 964 թվականի խաչարձանն¹ ունի բոլորգիր տա-
ռեր, հատկապես Ե և Ս, Բացի դրանից, նա ունի յ, փոխանակ
Յ ձևի:

¹ Տես լուսանկար № 5:

Այս արձանագրությունը գրված է հուլիս անվարժ գրչի ձեռքով, այնպես լոր նրա հայերեն գրերը մեծ դժվարությամբ են ճանաչվում։ Արձանագրությունն ունի շատ սխալներ և տձևություններ. որինսկ՝ Աճապ բառի առաջին Ա գիրը կարելի չի կարդալ նաև ու, կանգնեցի բառի առաջին Ն գիրը չի գրված, իսկ յերրորդը նման է Շ գրի։ Խաչս բառի Ս-ն նման է Մ-ի։ Այս արձանագրության մեջ կան թե՛ յերկատամ և թե՛ յեռատամ Ա գրեր։

2. Ուխտատուր վանականի 783 թվականի վիմագիրը¹ նույնպես վարժ փորագրիչի գործ է։ Քանդակողը գրել է մերթ բոլորածև և մերթ ուղղագիծ յերկաթագրով, բայց ցանկացել է բոլորածև յերկաթագրի նմանեցնել։

3. Անիի 622 թվականին վերագրված արձանագրությունը հետնադարյան գործ է։ Արձանագրության վերջում յերեացող ՀԱ.Ն թվական է, ինչպես յենթագրել են (622), այլ ՀԱՅՈՅ բառի առաջին վանկը։ Այս արձանագրության մասին բավականին մեծ գրականություն է առաջացել թե՛ պարբերականում և թե՛ ՀԱ-ում։

4. Մի քանի հնագույն արձանագրություններ ել մենք կարող ենք հիշատակել, արձանագրություններ, վորոնք վրայել են այս խնդրով զբաղվողների աչքից։ Այգպիսիներից մեկն է Բյուրականի դաշտի յեկեղեցու ՆԼԿ—434 (=985) թվականի վիմագիրը, վորն ունի ուղղագիծ նշաններ։ Ավելի լավ որինակ կարող է համարվել Սենեքերիմ թագավորի առու շինելուն վերաբերող Սարիղամիշի կոթողը՝ 992 թվին²։ Վերջինս գրված է բոլորգրով և միայն մի քանի գլխագիր տառաձևեր ունի։ Այս արձանագրությունն ել չափազանց անվարժ գրչի գործ է, բայց շատ կարևոր է հնագրության համար և, վորպես հնագույն շրջանին պատկանող բոլորգիր արձանագրություն, միակն և իր տեսակի մեջ։

Վերոհիշյալ վիմագրերի մեջ, բացի բոլորածև յերկաթագրից, գործածված եր նաև ուղղագիծ յերկաթագիր՝ 783 թվականից և

¹ Տես լուսանակը № 4։

² Տես լուս. № 6։ Արձանագրությունս առաջին անգամ հրատարակել է Կ. Յ. Բասմաշյան, «Բանասեր», 1901 թ., էջ 130։ Այժմ բարձր փոխադրված է Վաղպատի թանգարանը։

բոլորգիր՝ 964 թվականից ու 992 թվականից: Այսքանն էլ բավական է ապացուցված համարելու, վեր VIII դարում արդեն գոյություն է ունեցել ուղղագիր՝ յերկաթագիրը և X դարում՝ բոլորգիրը:

Սակայն այս դեռ քիչ է:

Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանն ուսումնասիրելով Զվարթնոցի պատերի վրա այցելուների թողած հիշատակագրությունները, գրում է. «Մեր հասկացողությունը՝ տասնումնկերորդ դարուց առաջ բոլորգիրը հայերին անծանոթ էր և հետո ստեղծվեց, իսկ այստեղ, ուղիղ ընդունելով հիշած տարեթիվերը, գտնում ենք մի քանի գրեր բոլորգրով գրած արդեն ութերորդի սկզբում և իններորդ դարում»¹:

Այդ նույն արձանագրությունների մեջ կան շղագիր նշանների հետքեր: Դրա լավ որինակն է մեր № 7 լուսանկարը:

Լազարյան գրչագիր ավետարանի լուսատիպ հրատարակության առաջաբանում Պրոֆ. Դր. Խալաթյանը գրում է. «Համաբարբառների նշանագրերի մեջ հաճախ պատահում է նույն սկզբունական գրչից բոլորգիր, վոր առանձին ուղադրություն արժանի չի՝ ի նկատի ունենալով Ավետարանի գրություն ժամանակը»²: Այդ ավետարանը հնագույն հայերեն թվակիր ձեռագիրն է, գրված հայոց ՅԼԶ—336 (=887) թվականին:

Ինչպես տեսնում ենք, հնագույն վիմագրերը, նույնպես և հնագույն (մեղ հասած) ձեռագիրը՝ բոլորածե յերկաթագրով են գրված վոչ թե այն պատճառով, վոր գրերի մյուս տեսակներն այդ ժամանակ ծանոթ չեն յեղել հայկական գրչության, այլ այն պատճառով, վոր վիմագրերի յեղ պատճառով յերկաթագիր: Բ. Հայոց հնագույն ձեռագրերը, սկսած ամենահինից, բացառապես ավետարաններ են:

Այսպես որինակ՝ 1. Լազարյան ձեռարանի ձեռագիրը, վոր մեր հնագույն թվակիրն է՝ գրված 887 թվականին, 2. Վենե-

¹ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան—Եջմիածին և հայոց հնագույն յեղեղեցիներ, էջ 80:

² Եջ Բ. Այս ձեռագիրն անտեսելը մի գորեղ ապացույց է այն բանի, վոր մեր հնագրությունը դեռևս շատ քիչ է զբաղեցրել ուսումնասիրներին:

տրկի № 86 ավետարանը՝ գրված 851—922 թվականներին¹, 3. Մեծ-
շենի 909 թվականի ավետարանը, վոր այժմ պահվում է Նշմիած-
նի ձեռագրատանը, 4. Սանասարյան վարժարանի՝ 986 թվա-
կանի ավետարանը, 5. Ծուղրութի՝ 974 թվականի ավետարանը,
6. Անտոնյան միաբանության՝ 966 թվականի ավետարանը,
7. Նշմիածնի հռչակավոր փղոսկրյա ավետարանը՝ 989 թվակա-
նից և 8. Լեւինականի ավետարանը՝ 988 թվականից:

Վերոհիշյալ բոլոր հնագույն ձեռագրերը գրված են բոլորա-
ձև յերկաթագրով, բայց այդ դեռ չի նշանակում, վոր նույն
ժամանակամիջոցում գոյություն չեն ունեցել գրի մյուս տեսակ-
ները, մասավանդ վոր հենց նույն ձեռագրերի համաբարբառները,
ինչպես և մի քանիսի (Ծուղրութի և այլն) հիշատակարանները,
փղոսկրյա ավետարանի Յելսեբրի և Կարպիանոսի թղթերը², ինչ-
պես նաև տեղ-տեղ բնագիրը կազմված են ուղղագիր յերկա-
թագրով, չիշյալ ձեռագրի մեջ ուղղագիր յերկաթագիրը գրելը
գործադրում ե ավետարաններում, տողավերջին, յեթե տեղ չի լի-
նում վանկը խոշոր յերկաթագրով վերջացնելու³:

Ավետարանների կողքին՝ պատմական, վիպական և գիտական
բովանդակություն ունեցող մեր հնագույն ձեռագրերը, սկսած
հնագույն օրինակից մինչև XIII դարը, գրված են մեծ մասամբ
ուղղագիր յերկաթագրով և կամ նրանից առաջացող բոլորգրով
ու նոտրգրով: Որինակ՝ մեր թղթյա ամենահին՝ 971 թվականի
ժողովածուն (Նշմիածնի մատենադարան, Կարինյան ցուցակ
№ 102, հին № 2679) գրված է յերկաթագրախառն հնագույն
բոլորգրով: Հնագույն կրկնագրերն ևս կազմված են ուղղագիր
յերկաթագրով:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ մի սովորություն, մի օրենք
գոյություն ունի և այդ այն է, վոր պաշտամունքային ձեռա-
գրերի պաշտոնական վոճը հնագույն ժամանակներում (V—XIII
դար) յեղել է բոլորաձև յերկաթագիրը, իսկ վոչ-պաշտամունքա-
յիններինը՝ ուղղագիր յերկաթագիրը և նրանից առաջացող բո-
լորգիրը:

Յեթե դեռևս IX դարում գրչությանը ծանոթ եր բոլորգիրը

¹ Բարսեղ Վ. Սարգսյան.— Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց
Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հտ. Ա. Վենետիկ, 1914, № 86:

² Տես «Շողակաթ», տախտակ ԻԲ:

³ Տես «Շողակաթ», տախտակ ԻԹ:

և մինչև XIII դարը բոլորաձև յերկաթագործել ենին կազմվում ընտրելով ձեռագրերը, ապա դրանից այլ յնդրակացության չենք կարող հանգել:

Վոր գոյություն և ունեցել գրչության պաշտոնական մի վոճ, վորի պատճառով միևնույն ժամանակին պատկանող տարբեր ձեռագրեր տարբեր գրչությամբ են գրվել, այդ միանգամայն պարզ և դառնում մեզ համար, յերբ մանրագնին ըննում ենք ձեռագրերի գրչության վոճը: Ստորև բերում ենք այդ ըննությունների արդյունքները, վոր կատարել ենք ձեռագրերի հրատարակված ցուցակների հիման վրա:

Բոլոր ավետարանները, սկսած հնագույնից մինչև XIII դարը, գրված են բացառապես բոլորաձև յերկաթագործել: Առաջին ուղղագրի յերկաթագիր ավետարանը գրված է 1205 թվականին¹ (Սարգսյան ցուցակ, № 88): Առաջին բոլորգիր ավետարանը գրված է 1212 թվականին (Լալայան ցուցակ, № 49), հաջորդը՝ 1217 թվականին (Սարգսյան ցուցակ, № 136):

XIII դարից սկսած, ձեռագրական արվեստի մեջ պաշտոնական վոճ և դառնում բոլորգիրը: Լալայանի ցուցակում 1212 թվականից հետո կան 432 ավետարաններ, վորոնցից 428-ը բոլորգիր են (XIII—XVIII դարերին պատկանող), 3-ը՝ նոտրգիր (XVII—XVIII դ.դ.) և մեկը՝ շղագիր (XVIII դ.):

Սարգսյանի ցուցակում 1217 թվականից հետո կա 103 ավետարան, վորոնցից 99-ը բոլորգիր են (1217—1814), 3-ը՝ նոտրգիր (XVII—XIX դ.դ.) և մեկը՝ բոլորաձև յերկաթագիր (1229թ.): Վերջինս ինձ ծանոթ ամենաուշ բոլորաձև յերկաթագիր ձեռագիրն է:

Վիեննայի ցուցակն ունի ընդամենը 28 ավետարան, վորոնցից 2-ն ուղղագրի յերկաթագիր (XI դ.—1222 թ.), 25-ը՝ բոլորգիր (1250—1691 թ.թ.) և մեկը՝ նոտր (1667 թ.):

Ն. Բայազետի ցուցակն ունի 29 ավետարան, բոլորն էլ բոլորգիր (1336—1718 թ. թ.):

Թավրիզի ցուցակն ունի ընդամենը 32 ավետարան, վորոնցից մեկը՝ բոլորաձև յերկաթագիր (XI դար), 31-ը՝ բոլորգիր:

¹ Լալայան ցուցակն ունի 1055 թվի միջին մեծբուլղան ավետարան, բայց դա անվան շփոթություն է, վորովհետև ձեռագիրը գրված է բոլորաձև յերկաթագրով (№ 44):

Քարամյանի ցուցակն ունի ընդամենը 16 ավետարան, վերոնցից 15-ը՝ բոլորգիր (1432—1707 թ. թ.) և մեկը՝ նոտր (XVIII դար):

Անագած մանր ցուցակները նկատի չեն առնում:

Վերոհիշյալ թվերից յերևում է, վոր պաշտամունքային ձեռագրերը (ավետարանները) յեթե մինչև XIII դարի սկիզբը գրվում էյին բոլորածե յերկաթագրով, այնուհետև, կարճ ժամանակով (XIII դ.) բոլորածեին փոխարինել և ուղղագիծ յերկաթագիրը, իսկ XIII դարի ընթացքում տիրապետող է դարձել բոլորգիրը: XVIII—XIX դարերում գրվել են նույնիսկ նոտրգիր ավետարաններ (թեև քիչ թվով):

Ավետարանները մեծ մասամբ գրվում էյին վոչ թե առոյրյա գործածության համար, այլ վորևէ սրբատեղում հիշատակ թողնելու համար, այդ պատճառով ևլ նրանց վրա մեծ ծախսեր էյին արվում և գրելը հանձնում էյին նշանավոր գրիչների ու ծաղկող—նկարիչների, իսկ նյութը մագաղաթից ևր լինում: Այդ նույն ժամանակներում թուղթն արդեն գործածության մեջ ևր մտել և համարվում ևր չքավորության նշան, «աղքատ քարտէս» արհամարհական անունն ևր ստացել և գործ ևր ածվում հասարակ մատյանների համար, վորոնց գիրն ուղղագիծ յերկաթագիրն ևր և կամ նրանցից առաջացած բոլորգիրը:

Գ. Հայերը չեյին կարող իրենց գրերն ընդարձակել հունական կլոր փակվածքներ ունեցող գրերից, վորովհետև այդ ժամանակները հունական գրերը գրեթե ուղղագիծ և անկյունավոր էյին: Մեր ասածը կարող ենք վավերացնել հետևյալ փաստերով:

ա) Շնիցլերն իր „Иллюстрированная всеобщая история письмен“ (СПБ, 1906 г.) աշխատության 174—176-րդ էջերում գրում է. «Հունական հնագույն ձեռագրերը բնորոշվում են ծայր աստիճան անհամաչափ և անկյունավոր գրչությամբ, և գրերի գծագրությունը վոչնչով չի տարբերվում փյունիկյան ու յեբրայական գրերից: Մոտավորապես V—VI դարերում Հունաստանում մշակվեց մի հատուկ, այսպես կոչված գլխաղիտ այբուբեն, վորի գիրն ունի գեղեցիկ և շքեղ ձև ու առանձնանում է իր ուղղագիծ լինելով, պարզությամբ և խոշորությամբ, վոր յերբեմն հասնում է մինչ մեկ մատնաչափի»:

Ըստ յերևութին այս անկյունավոր և ուղղագիծ հունական գրերի աղդեցությունը մեծ դեր է խաղացել հայկական գրերի ձևավորման գործում:

բ) Հայաստանում գտնված հունարեն արձանագրություններն ուղղագիծ գրեր ունեն: Որինակ՝ Տրդատ հայոց թագավորի ապարանյան արձանագրությունը, վորը թե՛ ժամանակով և թե՛ իր գտնված տեղով շատ մոտ է մեր գրերի գյուտի ժամանակին և տեղին:

Յեթե հայերը ծանոթ լինեյին հունական թեկուզ միայն կլոր և փակ գրերին, դարձյալ հիմք չեր լինի կարծելու, վոր հայկական բոլորածեղ յերկաթագիրն ավելի հին է, քան ուղղագիծը, վորովհետև յեթե հունական կլոր և փակ ձևերը հայերենում կարող եյին առաջացնել կլոր և բաց ձևեր, ապա ինչո՞ւ չպիտի կարողանային առաջացնել նաև նույն վոճի անկյունավոր և ուղղագիծ գրեր: Յեթե յենթադրենք, վոր հունական գրերը փոխ են առել նույնությամբ, ապա ինչո՞ւ հայերենում նրանք բաց ձևեր դարձան, կամ ինչո՞ւ հորինողների ձեռքով նրանք այնքան մեծ փոփոխությունների յենթարկվեցին, վոր այսօր մեծ դժվարությամբ ենք կարողանում վորոշել նրանց ծագումը:

Այս դեպքում հարկ չկա դիմելու գրերի ծագման աղբյուրներին, վորովհետև նրանք շատ հեռու յին կանգնած մեզ ծանոթ ամենահին գրերի տեսակներից, վորպեսզի նրանց միջոցով կարողանայինք վորոշել հայկական գրի սկզբնական վոճը:

Այստեղ չպետք է մոռանանք նաև այն, վոր շատ հեղինակներ գրերի ծագման մասին իրարից խիստ տարբեր յեզրակացությունների յեն հանգել, և այժմ դժվար է այդ բազմաթիվ կարծիքներից միայն մեկի վրա հիմնվելով՝ գրչության այս կամ այն վոճը համարել հայերենի սկզբնական տեսակը:

Դ. Բոլորածեղ յերկաթագիրն իբրև գլխատառ գործածվելն էլ չի կարող հիմք լինել նրա միակ հնագույն վոճը լինելու համար: Վորովհետև նա մեծ և ամենից շուտ աչքի ընկնող տառաձևն է, ուստի սկզբնատառերը, վերնագրերը և յերբեմն ել առաջին տողերը Գրվել են նրանով, բայց դա գերազանցապես արված է հատ-

¹ М. Ростовцев—Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб., 1911 г. «Անույ Շարք» № 6, էջ 5 և լուսանկար:

վածները միմյանցից տարբերիլու և վերնագրերն ու բնագրերը միմյանցից զանազանիլու նկատառումով:

Մեր այս յենթագրությունն ապացուցվում է նրանով, Վոր յերը ձեռագրերի բնագիրը լինում է բոլորաձև յերկաթագիր, այդ դեպքում ել հակառակն է արվում, այսինքն՝ վերնագիրը մեծ մասամբ լինում է ուղղագիծ յերկաթագիր (տես մեր № 2 լուսանկարը): Բնագիրը վերնագրից զանազանիլու համար հաճախ վերնագիրը գրում են ավելի մանր գրերով, կամ թե կարմիր դեղով: Շատ անգամ դրանով ել չեն բավականանում և ձեռագիրը զարգարում են խորաններով, կիսախորաններով, լուսանցազարդերով, գլխազարդերով ու նկարներով:

Խորանները միշտ լինում են գրքերի ճակատներին. որինակ՝ յուրաքանչյուր ավետարանի սկիզբը խորանապատ է լինում: Կիսախորանները հանդիպում են միայն հատվածների սկզբին և յերբեմն ել գրքերի սկզբին. սա շատ գործածական է աստվածաշնչի, մաշտոցի, ճաշոցի և այլ գրքերի մեջ: Լուսանցազարդերը հանդիպում են միայն գլուխների ու հատվածների սկզբին և գործ են ածվում նաև վերոհիշյալ զարդերին զուգընթաց, այսինքն՝ յուրաքանչյուր խորան կամ կիսախորան իր կողքին ունենում է նաև մի լուսանցազարդ:

Նույն նկատառումով ել, իբրև աչքի ընկնող գիր, դնում են բոլորաձև յերկաթագիր սկզբնատառեր, վորոնք հաճախ զանազան տեսակի զարդագրերի յեն վերածված լինում, ինչպիսիք են, որինակ՝ թռչնագիր, ծաղկագիր, կենդանագիր, ձկնագիր, մարդագիր, հյուսագիր, փառագիր և այլն, վորոնք սովորաբար յերանգավորված են լինում տարբեր գույներով:

Յնթե ձեռագրատիրոջ մեջոցները թույլ են տալիս ավելի մեծ ծախսեր կատարելու, այն դեպքում գրքերի առաջին յերեսներն ամբողջությամբ գույներով են զարդարում և յերբեմն ել՝ պատկերազարդում: Պատկերներն ել, շատ դեպքերում, ցույց են տալիս գրքի, հատվածի և կամ գլխի սկզբնավորությունը: Որինակ՝ ավետարանների մեջ չորս ավետարանչաց սովորական պատկերները գրված են լինում յուրաքանչյուր ավետարանի սկզբին: Սյնպես վոր բոլորաձև յերկաթագիրը գրքերի սկզբին գործ է ածվել վոչ թե հնության և կամ նրան պատիվ տալու նույնատառումով, այլ վորպեսզի վերնագիրը չմիաձուլվի բնագրի հետ:

5. Յեթե հնագույն ձեռագրերի բնագրերը բոլորածն յերկաթագրով են լինում, իսկ հիշատակարանները՝ ուղղագիծ յերկաթագրով, դրանից բնավ չի հետևում, վոր բոլորածեն ուղղագիծից ավելի հին ե, այլ դրանից կարելի յե հետեցնել, թե՛ չնայած վոր այդ յերկու ձևերն ել տվյալ ժամանակաշրջանում ծանոթ են յեղել գրչությանը, բայց բնագրերը գրվել են պաշտոնական վոճով, այսինքն՝ բոլորածն յերկաթագրով, առանց ուշադրություն դարձնելու այն բանին, վոր այդ վոճը մեծ տեղ ու խոշոր աշխատանք ե պահանջում գրողից:

Կարծում ենք, վոր հիշատակարանը շատ դեպքերում ուղղագիծ յերկաթագրով են գրել, վորպեսզի նա տարբերվի բնագրից, և ընթերցողը շուտ կարողանա գտնել այն: Ձե վոր հիշատակարանի մեջ են հանդես գալու և հիշատակության արժանանալու թե՛ գրիչը, թե ստացողը և թե գրչին ձեռնտու յեղած անձինք:

Չպետք ե մոռանալ, վոր մեր ժամանակներում ել, յերբ ծանոթ ենք գրերի բոլոր տեսակներին, վիմագրերը դարձյալ կազմվում են բոլորածն յերկաթագրով և վոչ վորի մտքովն անգամ չի անցնում շղագիր կամ նոտր վիմագրեր քանդակել, վորպեսզի գործը դուրերն գուլիս գա:

Նույնպես չպետք ե մոռանալ, վոր վիմագիրը կազմվում ե իրրև հավիտենական հիշատակ, իրրև տիրոջ համար անմահ հուշարձան, իրրով տերը ձգտում ե դրեր շարունակ իր հիշատակն արթուն պահել ապագա սերունդների մեջ և, այդ պատճառով, վիմագրի վրա մեծ ջանք ե գործ դնում խնամքով ու գեղեցիկ քանդակելու համար: Մեր խաչարձանները, վոր իրենց քանդակներով յերբեմն դմայլիլի գեղեցկություն ունեն, հիշատակ են թողնված անցած սերունդների կողմից: Ուստի, այս խնդրում եժան պրծնելու և կամ քիչ աշխատանք թափելու հարց չկա, այլ, դրան հակառակ, ամեն մի վիմագիր կարգող ուժերը ներածին չափ աշխատում ե իր հիշատակն ուշագրավ դարձնել:

Մեր աշխատասիրողներն ամեն կերպ ջանացել են գործն այնպես պատկերացնել, թե գրչության մնացած վոճերն առաջացել են բոլորածն յերկաթագրից, վորովհետև, ըստ նրանց կանխադիմ կարծիքի, Մաշտոցը միայն մի տեսակ գիր ե հորինել, դրա համար ել այդ վոճն անվանել են բուն մեսրոպյան յեղաբա-

գիր¹։ Յեւ յեթե գրերի մնացած տեսակները «բուն» յերկաթագրից առաջացած չհամարեն, այն ժամանակ նրանք չեն կարող վորեն յեւթ գտնել գրերի տարբեր տեսակների զոյությունը բացատրելու համար։

Այս տեսակեացից չափազանց ուշագրավ ե հետևյալ դատողությունը. «Յեթե մեր գրերու զարգացման ընթացքն եմիջին մասրու պլան ե հետո բոլորգիր, այսինքն ուղղագիծն ուղղագիծ, հապառը պիտի գրվի գլխագիրը Բոլորգիրն հետո չե, վորովհետև պատմականորեն գիտենք, վոր անկե ավելի հին ե։ Չենք կրնար դնել յերկուքին մեջ տեղը, վորովհետև զարգացման ընթացքին կհակառակե. ուղղագիծ, հետո կամարածե, հետո դարձյալ ուղղագիծ։ Կմնայ միայն մեկ տեղ մը ե այդ տեղն ե նախ քան միջինը»։

Կարծում ենք՝ ավելորդ ե ցույց տալ, վոր այս յենթադրությունն անհավանական ե, վորովհետև յեթե ուղղագիծ յերկաթագրից բոլորգիրն անցնելը կատարվում ե ուղղագիծից ուղղագիծ, ապա չպետք ե մոռանալ, վոր բոլորգրից շղագրին անցնելը կատարվում ե ուղղագիծից կորագիծ, կամ, ինչպես իրենք են յենթադրում, բոլորածե յերկաթագրից ուղղագիծ յերկաթագրին անցնելը լինում ե կորագիծից ուղղագիծ։ Ինչո՞ւ այս կետում (այսինքն՝ կորագիծից ուղղագիծ առաջանալը) հակասություններով զարգացումն ընդունվում ե առանց առարկության, իսկ ուղղագիծից կորագիծը՝ անհնարին ե համարվում։

Այսպիսով, գալիս ենք այն յեղրակացության, վոր բոլոր այն փաստերը, վորոնք բերված են ապացուցելու, թե հայոց գրչության սկզբնական միակ վոճը յիդել ե բոլորածե յերկաթագիրը, բոլորովին անհիմն են։

Բայց վո՞րն ե հայոց գրի սկզբնական տեսակը։

Դ. ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մաշտոցի կենսագիր Կորյուն «Քանչեւի՞ն» գրերի գլուխի մասին խոսելիս՝ հետևյալ տեղեկությունն ե հաղորդում. «Ի նմին

¹ Ըստ յերեութին, հնում յերկաթագիր են անվանել միայն բոլորածե յերկաթագիրը։ Հ. Գ. Վ. Ջարբանալյանը միայն այս տեսակի համար ե կոչում «բուն յերկաթագիր», իսկ ուղղագիծը, ինչպես Հ. Տաշյանն ե յենթադրում կոչված պիտի լինի «աղիւտակ գիր» կամ «աղիւտածե գիր» — անկյունավոր լինելու պատճառով։

² «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927 թ., էջ 38։

քաղաքի (Սամոսատ. Կ. Դ.) գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հեռոփանոս անուն պտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն՝ զնրբագոյնս, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ»¹:

Այս վկայութիւնը կարող եւ վերաբերել կամ հայկական գրերի ձայներին և կամ նրանց գծագրութեանը:

Վերոհիշյալ նրբագոյն, կարճ, յերկայն, առանձին և կրկնաւոր բառերին ձայնական իմաստ են վերագրել հետեյալ կերպ.

Նրբագոյն. ՆՀԲ թեւ հորյունի այս բառն ունի և որինակն ել ե մեջ բերում, բայց բացատրութեան մեջ տալիս ե բառի միայն հիմնական իմաստը, ինչպես՝ «свас нолр», «բարախ», «ամուս» և այն: ԱՄԲ նրբագոյնի համար առանձին ձայնական իմաստ չի հիշատակում: Ունի միայն «նուրբ», վոր ե «բաղաձայնի տեսակ, վոր ե պարզ խուլ»:

Կորյունի նրբագոյնը պարզ-խուլ իմաստը չի կարող ունենալ, վորովհետեւ նրա կողքին չեն հիշատակւում բաղաձայնների ֆեա-ցած աստիճանները, այլապես պետք ե յենթադրենք, վոր Մաշտոցը հորինել ե միայն պարզ-խուլ բաղաձայնները:

Կառն. ՆՀԲ բացատրում ե՝ «կարճ տառ կամ վանկ»: Կորյունն այս դեպքում խոսում ե վոչ թե վանկի մասին, այլ նշանագրերի ընտրութեան և նրանց ձևավորման մասին, այդ պատճառով ել կառն, ինչպիս նաև յերկայն բառերը վանկ բնորոշող անուններ չեն կարող լինել: Այնուհետեւ՝ կառն և յերկայն՝ կարող են առողանութեան իմաստով հասկացվել (յերկայն, այսինքն՝ բացականչութեան նշան (') ուհեցող բառեր, իսկ կառն՝ հատուկ շեշտ ունեցող), յիթե այդ իմաստով գործածված լինի, այն ժամանակ պետք ե Կորյունը թվեր նաև առողանութեան ֆեացած 9 նշանների անունները: Բացի դրանից, տվյալ որինակի մեջ խոսքը չի կարող այդ մասին լինել, վորովհետեւ նա նշանագրերի ընտրութեան մասին ե խոսում:

Հայերենը չունի յերկար ու կարճ ձայնավորներ, ինչպիսիք ունի հունարենը, վորպեսզի կարելի լինի կարծել, թե այդ բառերը վերաբերում են ձայնավորների յերկարութեանը: Մնում ե կարծել, վոր մեզ հետաքրքրող բառերը վերաբերում են զրհութեան վոճին:

¹ Մ ե ծ Կ ո Ր յ ու ն, եջ 19. Վենետիկի հրատարակութիւն:

Առանձին.—Այս բառը ՆՀԲ համարում եւ «պարզ, անխառն գիր», յերեւի առանձին տառանշանի իմաստով, վոր միացած կամ փակված չեւ ալ տառանշանների հետ: Սրան ձայնական իմաստ չեն վերագրել:

Կրկնավոր.—ՆՀԲ ունենալով միայն Կորյունի վկայությունը, շփոթել եւ քերականաց կրկնակի բառի հետ եւ այդ պատճառով համարել եւ կիսաձայն: ԱՄԲ թեեւ որինակը մեջ եւ բերել, բայց զգուշացել եւ բացատրությունից:

Ուսումնասիրողներից Ն. Տաղավարյանը Կորյունի վկայության մասին յերկվության մեջ եւ մնում: Նա գրում եւ. «Սոստովանիմ թե չեմ կարող լալ թափանցել Կորյունի վկայության միտքն, սակայն այնպես թվի՝ թե հայերեն գրերուն զանազան դասակարգերն կը թվե, զնրբագույնսն, այսինքն յ եւ ը եւ այլն, զկարճն եւ զերկարն ըսելով կաշնարկե իրարմե ավելի կամ խիստ նույնատեսակ հնչում սենեցող գրերն, վորպես բ, պ, փ, —s, դ, ք, —ծ, ց, ձ, —գ, կ, ք, —չ, ն, ջ եւ այլն, իսկ զառանձին եւ կրկնավորն բառերով կամի հիշել ք, ու եւ, վ՝:

Այս յենթագրությունը շատ անհիմն եւ, բավական եւ միայն ասել, վոր V գարում, յերբ Մաշտոցը հայոց գրերն եր հորինում, եւ վ նույն հնչումները չունեյին եւ վոչ եւ ք եւ ո, այլապես նրանք չեյին հորինվի, կամ՝ կարճ եւ յերկար բոլորովին չեն կոչված նույնատեսակ հնչումների յերեք աստիճանները, վորոնք են՝ թրթռուն, խուլ եւ շնչեղ խուլ: Այս անհարմարությունները, կարծես, ինքն եւ զգալով, անմիջապես ավելացնում եւ՝ «վճռական

1 Դոկտ. Ն. Տաղավարյան—«Ծագումն հայ տառերից»: Մոտավորապես նույն կարծիքն եւ հայտնում Նաե պրոֆ. Մարկվարտը Կորյունի հիշյալ բառերի առթիվ նա գրում եւ. «Տեղեկության իմաստը թույլ կուտա մեզի այժմ իսկ ստուգել գոնե այն, փոփոխությունների մին, զոր Մաշտոց հետը բերած աղբաբեռներուն վրա ըրալ. առանձին եւ կրկնավոր նշանագրերով նախ պետք ենք հասկանալ Լ եւ Ռ, ինչպես նաե ի ե Վ, վորոնցմե Ռ եւ Վ միայն ողջնատառ կը կազմեն: Թե Լ եւ Ռ-ի եւ Ռ-ի համեմատությամբ «ըուն» ձայն կամ նշանագիր նկատված են, կապացուցվի նաե այնու, վոր ոտար բառերու եւ անվանց սկզբնատառ Լ եւ Ի գրերուն տառագարծության մեջ յերկու ձևերն ալ հավասար գործածական են. նաե աղբաբեռքի մեջ հույն յ ե ջ տառերուն տեղը կը գրալին: Կարճ եւ յերկայն նշանագրերով, ընդհակառակն, պիտի իմանանք, անշուշտ, ձայնավոր նշանագրերը»: (Յ. Մարկվարտ—Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, Վիեննա, 1913 թ., էջ 31):

չե մեր սուլն կարծիքն, թե մի գուցե նրբագուցն ըսելով՝ նոքր
գրեբն ակնարկել ուզե, ղկարճն և գերկարն ըսելով՝ նմանաբինակ
յերկու գասակարգ գրեբ, յերկար ու կարճ իրենց հասակով, և՛
առանձին և կրկնավորն ըսելով՝ կամի ակնարկել թե վոչ միայն
այդ գրելու առանձին ձևերն գրեց, այլ և նոցա յերկու առ յեր-
կու միացյալներն, վորպես թե, Սի, Մի, Մէ, Մի և ՄՆ»¹:

Կորյունի նույն վկայութեան մասին Ս. Վ. Պարոնյանը
գրում է, թե Մեսրոպ «կանցնի ի Սամոսատ քաղաք, ուր Հոռ-
փանոս ոմն յոյն ճարտար գրիչ մի կար, նորա օգնութեամբ
զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն յօրինէ»²:

Հ. Գ. Վ. Զարբանալյանը Հոռփանոսին միայն գեղագրու-
թեան դեր է վերագրում իր հետևյալ տողերով՝ «Մեսրոպ . . .
գնաց առ Հոռփանոս, և պատմեց իրեն տեսիլքը՝ ու կերպերը բա-
ցատրեց, վոր իր ճարտար գրչոյն վայելուչ ու գեղեցիկ ձևեր տվաւ
նույն տառերուն»³:

Հոռփանոսի դերն ավելի յի պարզվում Մ. Խորենացու վկա-
յութեամբ, ըստ վորի Հոռփանոսը կոչվել է «Հրաշալի արուեստիւ
հելլէն գրչութեան»: Այնուհետև Խորենացին պատմում է. «... ես-
տեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հոռփանոսիւ կեդպանեալ զգիրք
առ ձեռն պատրաստ Մեսրոպայ, փոխադրելով զհայերէն աթուրթայսն
ըստ անսայթաքութեան սիւղոբայից հելլենացոց»⁴:

Դոկտ. Ն. Տաղավարյանը, վոր Կորյունի վկայութեան պատ-
ճառով տատանման մեջ էր ընկել, Խորենացու վկայութեան մա-
սին գրում է. «Խորենացիւն յայնպես կը կարծվի՝
թե Հոռփանոս վարժ գեղագիր մ՝ էր և Մեսրոպ գտած գրերուն
վայելուչ ձև մը տվաւ»⁵:

Վոր Հոռփանոսը միայն հայերեն գրերի ձևը տվեց, և Կոր-
յունի վկայութեանը վերաբերում է հայերեն գրերի գծագրու-
թեանը և վոչ թե նրանց ձայներին, կարող ենք բերել նաև հե-
տևյալ ասպացույցները. —

¹ Վերջիններս գրված են փակագրով:

² «Երկրագունտ», 1884, էջ 498: «Հայկական նշանագիրք» հոդվածը:

³ Հ. Գ. Վ. Զարբանալյան — Պատմութիւն հայ դպրութեան,
Վենետիկ, 1886 թ, էջ 36:

⁴ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց: Աշխատութեամբ Մ. Աբե-
ղիան և Ս. Յարութիւնեան. Տիփլիս, 1913. Գիրք Գ, գլ. ԾԳ, էջ 327.

⁵ «Ծագումն հայ տառից», էջ 34.

ԵՐԱՅԷԼԻՆՈՅԱՆԷ :
 ԶԱՅԼԱՄԻՄԵՐԱՄ
 ԵՐԻՆ . ՈՒՎԱԽՆԷՅՈՒ
 ԵՐԱՄՈՒՄԵՐԱՄԻՄ :
 ԶՆՈՍԱ :
 ԴԻՐԵԼԻՆԻՆԻՄՈՂՈՎՈ
 ԻՆ . ՄԵՐԵԱՄՅԵՐԱՄ
 ԿՈՒՆԵՐԱՆԵԼԵԼԵՐ :

Լուսանկար № 1ա. Բոլորածեղ յերկաթագիր՝ փակագիր նշանով.

ա) Մեծ Կորյունը, ձայների մասին խոսք բաց անելիս՝ միշտ գործ և ածում սիւղորայ և կապ բառերը, վոր ձայնավորով գիր ունենալու վրձն և ակնարկում, այսպես որինակ՝ «Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս հայերէն լեզույն» (եջ 18), կամ՝ «և անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիւղորայիւք և կապօք» (եջ 19)։ Իսկ մեր բերած վկայության մեջ սիւղորայի և կապի մասին վոչ մի խոսք չի առում։

բ) Մաշտոցը, Հռոփանոսին զիմելուց առաջ, արդեն ունեն հայերեն հնչյունների լիակատար ցանկը։ Կորյունն այդ մասին

պատմում ե հետեյալը. Մաշտոցը Դանիելյան գրերի պահասը լը-
րացնելով՝ «Հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքան-
չելի սուրբ աջոյն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդ
վաղվադակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ, յօրինէր սիրոքա-
յիւք և կապօք»: Սրանից հետո միայն Մաշտոցը գնում ե Հոռ-
փանոսի մօտ:

Արդ, յեթե Կորյունի նրբագույն, կարճ, յերկայն, առան-
ձին և կրկնաւոր բառերը ցույց են տալիս գրերի գծագրության
վոճը, այս դեպքում ել կարելի յե հասկանալ յերկու կերպ:

ա) Կարելի յե յենթադրել, վոր այդ բառերը կարող են
ցույց տալ միևնույն այբուբենի ներքին շարքերի անուններ. ա-
սենք—կարճը՝ միջնական տառաձևեր (ա, ս, ո, ւ, ու և այլն), յեր-
կայնը՝ ամբողջական գրեր (թ, ի, լ, վ, փ):

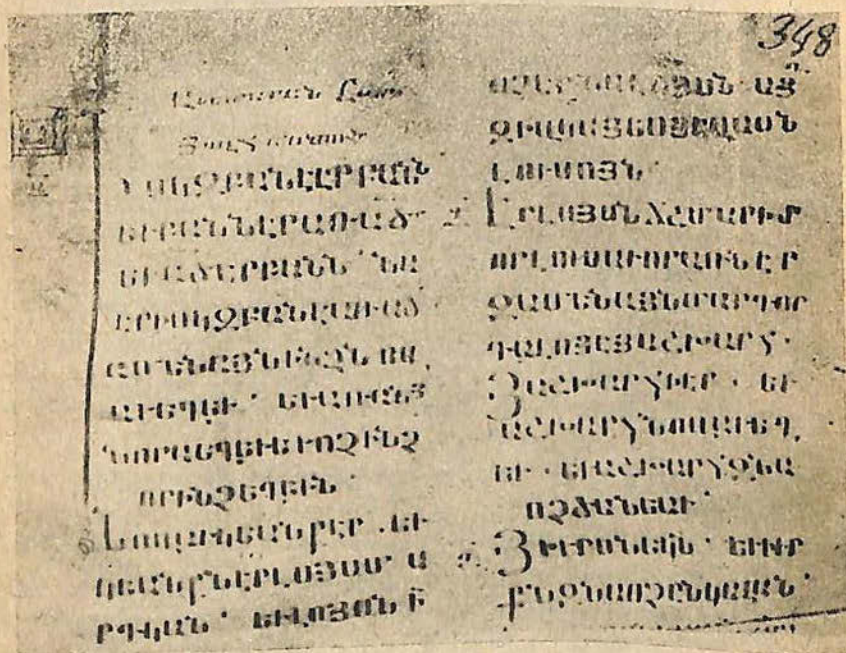
Յեթե ընդունելի համարենք մեր այս յենթադրությունը,
այդ դեպքում պետք ե ընդունենք նաև, վոր Մաշտոցը, բացի
յերկաթագրից, հորինեց նաև գրերի այլ տեսակ, վորովհետև յեր-
կաթագրերը հիշյալ բարձրության աստիճաններից զուրկ մի ժա-
պաւիհնատիւ վոճ ե, իսկ հիշյալ աստիճաններն ունեն միայն բո-
լորգիրը, շղագիրը և նոտրգիրը:

բ) Կարելի յե նաև յենթադրել, վոր Կորյունի հիշյալ հինգ
բառերը ցույց են տալիս վոչ թե միևնույն այբուբենի ներքին
շարքերը (գրերի բարձրության աստիճանները), այլ այդ բառե-
րից յուրաքանչյուրը գրչության մի նոր տեսակի անուն ե
(յերկաթագիր, բոլորգիր, նոտրգիր և այլն):

Յեթե առաջին յենթադրությունը ճիշտ համարենք, այդ
դեպքում պետք ե ընդունենք, վոր Մաշտոցը հորինել ե միայն
նոտրգիրը, վորովհետև բարձրության աստիճաններ ունեցող գրե-
րից միայն այս տեսակի ծագումն ե մեզ անհայտ, իսկ քանի վոր
բարձրության աստիճաններ ունեցող գրերի մյուս տեսակների
ծագումը մեզ հայտնի յե, ուստի չենք կարող յենթադրել, վոր
նրանք Մաշտոցի ստեղծագործությանն են պատկանում: Նոտրգիրն
առաջ չի գալիս մեր ունեցած գրերի և վոչ մի տեսակից, իսկ բո-
լորգիրը, ինչպես պարզ յերևում ե գրչության բազմաթիւ մնա-
ցորդներից, առաջ ե գալիս ուղղագիծ յերկաթագրից: Նույնպես
և շղագիրը: Սա առաջ ե գալիս բոլորգրից և կամ, ավելի ճիշտ
կլինի ասել՝ ուղղագիծ յերկաթագրի ուշ ժամանակի տեսակներից:

Իբրև անցման շրջանի գրչության որինակ, յերբ ուղղագիծ յեկաթագրից առաջանում ե շղագիրը, կարող ենք հիշատակել Եջմիածնի հին ժողովածուի № 1239/1214 ձեռագիրը (Կարենյան № 1209), վոր ե՝ «մեկնութիւն մարգարէութեան Նսայեայ»։ գրած հայոց ՇԿէ (1118) թվին։ Սրա գիրը հին արևելյան բոլորգիրն ե շղագրի խառնուրդով։ Նման գրչություն ունի և Մխիթար Այրիվանեցու ճառընտիրը՝ գրած ԺԳ դարում, վորն ունի արևելյան անցման բոլորգիր՝ շղագրի խառնուրդով։

Մեղ հավանական չի թվում, վոր Կորյունն իր կառն, նրբագույն, յերկայն բառերը գործածած լինի այբուբենի ներքին

Լուսանկար № 1բ. Բոլսրածել յերկաթագիր. վերնագիրն ուղղագիծ յերկաթագրով.

1 Նմանահանությունը տես «Գրչության արվեստ», Թ. 60, տախտ. Ծ.:

2 Եջմիածնի հին ժողովածու՝ № 1500/944 (Կարենյան № 924). տես մեք № 7 լուսանկարը:

շարքերը ցույց տալու համար: Յեթե Կորյունը մանրամասնաբար ցույց ե տալիս գրի ներքին կազմի կերպերը և վոչ մի բառ չի ասում յերկաթագրի հորինման մասին, վոր ճարտար գրչութուն պահանջող հայերենի գեղեցիկ ու պատվավոր տեսակն ե, և յեթե Կորյունը հիշատակում ե, վոր նոտրգիրն ունի զանազան բարձրության տառաձևեր, ինչո՞ւ վոչ մի խոսք չպետք ե ասեր յերկաթագրի ժապավինատիպ լինելու մասին: Նշանակում ե, վոր Կորյունի այդ վկայությունը տառաձևերի ներքին կառուցվածքի մասին չե, և յեթե մեր այս կարծիքը հավանական համարվի, այն դեպքում մնում ե յեղրակացնել, վոր այդ վկայությունը վերաբերում ե միայն մի քանի տարբեր տեսակների պատկանող տառաձևերի, տարբեր գրչության վոճերի, այսինքն՝ նոթագայն, կառն և յերկայն բառերից յուրաքանչյուրը գրչության առանձին վոճերի հնագույն անուններն են լինելու:

Այս յենթադրությունը հաստատվում ե նաև հետևյալ դրական ապացույցներով.—

ա) Գրչության մնացորդների նախնական տառաձևերով.

բ) V դարի ասորական և հունական տառաձևերի վոճով, վորոնցից հայերն ազդեցութուն պիտի կրած լինեյին, և

գ) Հայոց գրի զարգացման պատմությամբ:

Վերջին կետով մենք ծանոթանում ենք այն տառաձևերին, վորոնք առջ կն գալիս պատմության ընթացքում այլ տառաձևերից, հետևապես նրանք չեն կարող հորինված լինել Մաշտոցի ձեռքով:

Տառաձևերի հնության մասին տարբեր ուսումնասիրողներ տվել են զանազան թվականներ: Ավելորդ չի լինի այստեղ մեջ բերել նրանց գլխավոր թվականները, քանի վոր այդ թվերի հիման վրա յեն նրանք կազմել իրենց կարծիքը հայոց տառաձևերի հնության մասին:

1 Հ. Գ. Վ. Զարբանալյանը տալիս ե հետևյալ թվականները¹.

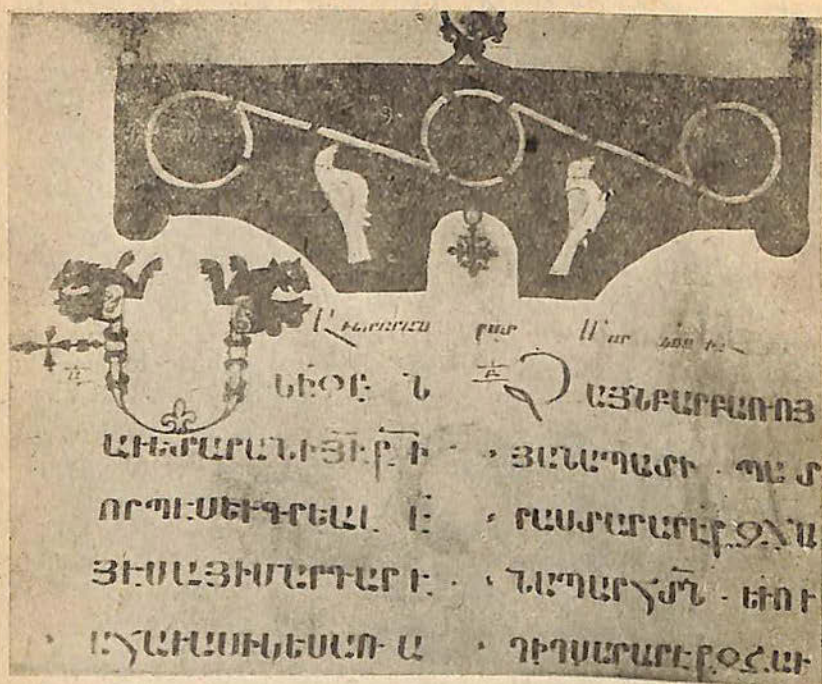
Բոլորաձև յերկաթագիր՝ 406 թվականից մինչև XIII դարը:

Ուղղագիր յերկաթագիր՝ IX դարից մինչև XII դարը:

Բոլորգիր՝ XII դարից հետո:

Նոտրգիր՝ առաջանում ե բոլորգրից:

¹ Պատմութիւն հայ գիրութեան, եջ 55—56:

Լուսանկար № 2. Բոլորածեղ յերկարագիր, վերնագիրն ուղղագիծ յերկարագրով.

Այս թվերը կրկնել են նաև հետագայում, նույնիսկ Իսահակ Հարությունյանը, չնայած վոր այդ թվականների հիմքը վաղուց արդեն խախտված էր Տաշյանի ձեռքով:

Ը. Տաշյանը տալիս է հետևյալ թվականները, վորոնք հիմնված են վոչ թե յենթադրությունների, այլ իրական մնացորդների վրա:

Բոլորածեղ յերկարագիր՝ VI դար (Յերուսաղեմի Մողայիկ):

Ուղղագիծ յերկարագիր՝ 989 թ. (Փղոսկրյա ավետարան):
Բոլորգիր՝ 999 թվականից: Արևելյան բոլորգիրը՝ 971 թվականից:

Շղագիրը՝ X դար:

Նոտրգիրը՝ XII դար:

Հնագույն թվականներ վորոնելու այս յեղանակը շատ սխալ է գրերի տեսականների հնությունը վորոշելու համար, վորովհետև վիմագրերի մեջ նոտրգիր վորոնելն ապարդյուն գործ է, ինչպես և առտնին գործածության համար գրող նորագույն ձեռագրերի մեջ բոլորաձև յերկաթագիր վորոնելը:

Նշանակում է՝ քանի վոր մեր ձեռքը հասած վիմագրերի հնագույն որինակն ունի բոլորաձև յերկաթագիր, պետք է յենթագրել, վոր նա իր գոյության սկիզբն առնում է հորինման ժամանակներէց, մանավանդ վոր նրա առջանալը գրի այլ տեսակներից՝ անհայտ է:

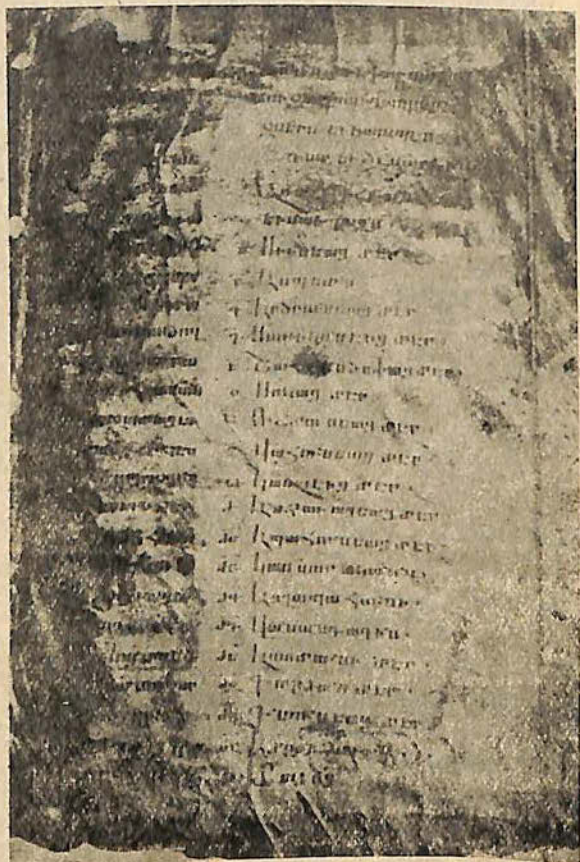
Նույնն ենք ասելու նաև նոտրգրի մասին: Նոտրգիրը հնում համարվում էր շղագրին նախորդող տեսակը, բայց գրչության հնագույն նմուշներն այժմ շղագիրը տառնում են մինչև X դարը, իսկ հնագույն նոտրգիրը 1291 թվականից և, այդ պատճառով էլ Հ. Տաշյանը յենթագրում է, թե նոտրգիրն ավելի ուշ է առաջացել, քան շղագիրը, բայց, դրան հակառակ, յեթե հնագրությունը ծանոթ է շղագրի ծագմանը և գիտե, վոր նա սկիզբ է առնում արևելյան բոլորգրից (անցման բոլորգրի), և նրա առաջացման ժամանակը մեզ հայտնի չէ, ապա նոտրգրի ծագումն անհայտ է: Ի՞նչ հիմք ունենք յենթագրելու, վոր նա գրի նորագույն տեսակ է. չէ՞ վոր նա գործածված է առտնին գրագրության մեջ, արխիվային վավերագրերում, վորոնց մեզ հասած հնագույն որինակն անգամ գրի այդ տեսակով է գրված:

Սակայն գրիչները յերբեմն շեղվել են իրենց որինական ուղիներից և գրի պաշտոնական վճերի մեջ խառնել են այլ տեսակներ, վորոնցից կողմնակիորեն իմանում ենք, վոր գրերի այդ տեսակներն ավելի հնից են գալիս: Որինակ՝ յեթե X դարից ավելի հին վոչ-պաշտամունքային հասարակ մատյաններ չունենք, հետևապես և չենք ունենալու X դարից ավելի հին ուղղագրի յերկաթագիր, բայց բոլորաձև յերկաթագրով կազմված վիմագրերի մեջ պատահաբար տեղ են գտել ուղղագրի յերկաթագիր ձևեր, վորոնք ապացույց են այն բանի, վոր գրի այդ տեսակն արդեն հնագույն ժամանակներում էլ (VIII դար) գործածական է յեղել: Այս տեսակետից էլ հետաքրքրական են այդ աղյուսակները, յերբ թվականների հետ գրված է նաև ինչ նյութի վրա գրված լինելը:

3. Ստորև ղետեղում ենք մեր աղյուսակը՝

Բալտանի յերկարագիրը՝ վիմագրերի մեջ՝ VI դար (հնագույն որինակ), ձեռագրերի մեջ՝ 887 թ. (հնագույն որինակ)։

Ուղղագիծ յերկարագիրը՝ վիմագրերում՝ 786 թ. (Ուխտատուրի խաչարձան)։ Ձեռագրերի մեջ՝ 887 թ. (հնագույն որինակ)։ Աղյուսների վրա՝ VII դար (հնագույն որինակ)¹։

Լուսանկար № 3. Ուղղագիծ յերկարագիր.

¹ Տես մեր № 2, 3 և 4 տախտակները։

Բոլորգիտը՝ վիմագրերի մեջ՝ VII և VIII դարեր (Դվինի աղյուսների վրա և Չվարթնոցի արձանագրություններ)։ Ձեռագրերի մեջ՝ 887 թ. (հնագույն որինակ)։

Նոսրգիր՝ վիմագրերի մեջ չիք։ Ձեռագրերում՝ 1291 թ. (աբխիվային վավերագրերից հնագույնը)։

Շղագիր՝ X—XI դ. դ. (Շողակաթ, № 46), բայց ժամանակը կասկածելի չի։ Վիմագրերի մեջ՝ IX դար (Չվարթնոցի արձանագրությունների մեջ՝ անցման խառն շղագիր)։

Աղյուսակից յերևում է, վոր արդեն հնագույն ձեռագիրը, բացի բոլորաձև յերկաթագրից, պարունակում է նաև ուղղագիծ յերկաթագիր և բոլորգրի հետքեր։ Այդ նշանակում է, վոր մեր ձեռքը չեն հասել սկզբնական աղբյուրներ և մեր ունեցած հնագույն որինակները շատ հեռու յեն սկզբնական լինելուց, այսինքն՝ նրանք արդեն բավականին փոփոխությունների յեն յենթարկվել։ Դրան ապացույց կարող է լինել այն, վոր մեր հնագույն ձեռագրի լուսանցարությունների մեջ ուղղագիծ յերկաթագիրն արդեն անցման շրջան է ապրում։

Դրերի զարգացման ընթացքն այս հարցում մեզ ավելի մեծ ոգնություն է ցույց տալիս։ Ինչպես արդեն ասել ենք, մեզ ծանոթ են բոլորգրի և շղագրի ծագումները, գրի այդ տեսակները մոտավորապես միևնույն ժամանակ են առաջ գալիս, հետևապես, նրանք, իբրև հետագայում առաջացող տեսակներ, չեն կարող հորինված լինել Մաշտոցի ձեռքով։ Այնպես վոր այդ յերկու տեսակի գրերը մի կողմ ենք թողնելու գրի սկզբնական տեսակները վորոշելու միջոցին։

Ինչպես գիտենք, Մաշտոցը հայոց նշանագրերն ստեղծեց՝ հետևելով ասորիների և հույների գրչության։ Այդ պատճառով էլ նրանց ձևերն ու պորձածության յեղանակները մեծ ազդեցություն պիտի ունենային հայկական տառաձևերի վրա։

Հունական տառաձևերից մեզ ծանոթ է յերկու վոճ, վորոնք գոյություն են ունեցել V դարում։ Դրանցից մեկը հունական գլխագիրն է, վոր համապատասխանում է մեր յերկաթագրին. ունի թԷ բոլորաձև և թԷ մեծ մասամբ անկյունավոր նշաններ։ Բոլորաձև են՝ E—epsilon, Θ—theta, O—omikron, C—sigma, Φ—psi և Ω—omega տառանշանները, իսկ մնացածները գրեթե բոլորն էլ ուղղագիծ են։

Հունարենի յերկրորդ տեսակ տառաձևը բնագրում գործածվողն է, Վորը համապատասխանում է մեր արևելյան բոլորգրին:

Մատրիների յերկու տեսակ նշանագրեր ունենալու մասին հայ հնագրությանը ծանոթացրել է Հ. Տաշյանն իր «Ակնարկ մը . . .» աշխատությամբ:

Վ դարում ասորիներն ունեցել են յերկու տեսակ տառաձևեր. եստրեմգելա, Վոր համապատասխանում է մեր ուղղագրի յերկաթագրին և հակոբլիկ, Վոր նման է մեր բոլորգրին:

Թե հույների և թե ասորիների հեղյալ գրերից և Վոչ մի տեսակը հասարակ կարիքների ծառայեցնելու հարմարությունն է, Վորովհետև բոլոր տեսակները գեղագրական հատուկ շնորհք և մեծ վարժություն են պահանջում գեղագրողից:

Սակայն մենք գիտենք, Վոր հին աշխարհում, գեոևս յեգիպտոսյան շրջանում, սովորություն է յեղել յերեք տարբեր Վոձեր գործածել գրչության մեջ՝ յերեք տարբեր նպատակների

Լուսանկար № 4. Թալինի Ուխտասուր վանականի 783 թվի արձանագրությունը.

ՄԼԲԹՈՒԱԿ ԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅ,
 ՈՅԵՍՈՒԻՄԱՅՈՒՐՎԱՆԱՅ,
 ԿԱՆՍԵԻՈՒՄԻԵՂԲԱՅՐԻՄԲԵՆ
 ԱՔ ԱՂԲԻ ՐԱՆԻՍԻՔԱՐԿԱՊԱ
 ՆՈՒՎԱՄԵՆԻԹԱԼԻՆԹԵՅԻՆԻԱ,
 ՆԱՅՈՔԻԼԵ ԻՄՄԵՂԱՅՍՐԱՊ
 ՁԱԿԱՆ ԵՂ[Ի] ՅԻ

Վերծանուրյուն Ուխտաւորի արձանագրութիւն.

համար: Շնորհակալ Յեղիպտոսի մասին գրում ե. «Հիերոգլիֆները մնացին գործածութեան մեջ միայն վերջնագրութեան համար, հիերատիկ գիրը՝ կրօնական այլ նպատակների համար, իսկ դիմոտիկը դարձավ դիվանային գիր և գործածվեց առտնին կյանքում»¹:

Հունական հնագրութեանը ծանոթ և գրչութեան մի հասարակ վոճ, վորն իր հնագույն իրական մնացորդով հայտնի յե V դարից, բայց նա այդ դարում արդեն խիստ զարգացած ե և նման չե այլ վոճերի. այդ տեսակը կոչվում ե Մանիսկուլ: Յեթե սա առաջացած լիներ մի այլ տեսակից, այն դեպքում այդ պիտի տեղի ունեցած լիներ բավականին վաղ, քան V դարը:

Ասորիները նույնպես ունեն գրի մի հասարակ տեսակ, վորը կոչվում ե պեթիւն. սրա ծագման ժամանակը նույնպես անհայտ ե: Այդ հասարակ տեսակները թե հունարենում և թե ասորերենում գործ են ածվել միայն առտնին կարիքների համար:

Յիրը հայերն ասորական և հունական գրերի ազդեցութեամբ

¹ Шницлер, „Иллюстрированная всеобщая история письмен,“ стр. 67.

հորինեցին իրենց գրեւը, պարզ ե, վոր նրանցից փոխ եյին առնելու նաե գրչության կերպերը. այդ ժողովուրդների որինակին հետեւելով՝ պետք ե հորինելին գրի մի առանձին տեսակ՝ վիմագրերի համար, մի հատուկ վոճ՝ ձեռագրերի համար և մի յուրատեսակ գրչության վոճ՝ առօրյա պետքերի համար:

Մեր քննությունները ցույց տվին, վոր V դարում հայերը կարող եյին ունենալ միայն յերեք տեսակ տառաձևեր, քանի վոր հայկական գրչության բոլոր հինգ տեսակներից միայն յերեքի ծագումն ե մեզ անհայտ և, ինչպես ցույց տվինք, այդ յերեքը հիմնական վոճեր են, վորոնք գործ են ածվել յերեք տարբեր նպատակների համար, ինչպես այդ սովորություն եր հին աշխարհում: Մենք այդ ապացույցները մի շարք տվալներով:

Մեր քննություններից ստացած արդյունքներին հակառակ, Կորյունը հիշատակում ե վոչ թե յերեք, այլ գրի հինգ տեսակներ: Սակայն յերբ ուշագրությամբ հետեւում ենք Կորյունի հիշատակած հինգ անուններին, տեսնում ենք, վոր և շաղկապի միջոցով առաջին յերեք բառերը միացած են միմյանց, իսկ վերջին յերկուսը՝ միմյանց, այսպես. «Ձնրբագոյնս, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն»: Զերկայնց բառից հետո ստորակետը «զառանձինն և զկրկնաւորն» բաժանում ե նախորդ բառերից: Բացի դրանից՝ առաջին բառը Պարզորոշ կերպով նշանակում ե առանձին գրվող տառանիշ, ինչպես արդեն վաղուց կոահումներ յեղել են այդ մասին, իսկ առաջին բառին հակադրվող կրկնավորը պետք ե նշանակի մի այնպիսի առանշան, վորը չի կարելի անվանել առանձին, այսինքն այնպիսի մի տառանշան, վորը պարունակում ե յերկու կամ ավելի տառանիշների պատկեր և զաղափար, վոր, պարզ ասած, պետք ե նշանակի փափագի:

Այստեղ հարց ե ծագում, թե արդյոք գրչության հնագույն նմուշները մեզ իրավունք տալիս են կարծելու, վոր փակագրերը հորինել ե Մաշտոցը, և մեր գրչության հնագույն նմուշները փակագրեր պարունակում են:

Յերբ ձեռնամուխ յեղանք այդ հարցի քննությանը, տեսանք, վոր այն, գրչության հնագույն նմուշներն անգամ պարունակում են փակագիր նշաններ:

Վորպես մեր քննության արգասիք, կազմեցինք փակագրերի մի տախտակ, վորի մեջ ցույց տվինք փակագրի բոլոր տեսակ-

ների պատկերները և հիշատակեցինք, թե տվյալ պատկերն առաջին անգամ զննարկեցիք և գրվել է Հարմարության համար այդ տախտակի մեջ փակագրերը դասավորեցինք ժամանակագրական կարգով:

Արդ, փակագրերի խնդիրը հաջորդ գլխին թողնելով, այժմ քննենք Կորյունի վկայության առաջին յերեք բառերը:

Այսպիսով, յեկանք այն յեզրակացության, վոր Մաշտոցի ձեռքով հորինված բոլորածև և ուղղագիծ յերկաթագրերը, ինչպես և նոտրգիրը համապատասխանում են Կորյունի վկայության ներագույն, կտրն և յերկայն բառերին:

Ներագույնը, կարծում ենք, նոտրգիրն է, վորովհետև յերկաթագրի և վոչ մի տեսակը չի կարող հարմարվել այդ անվանը, մանավանդ վոր նոտրգիրը, իբրև նոտարներին հատուկ գրչության վոճ, գրի ամենանուրը տեսակն է:

Կտրնը, կարծում ենք, ուղղագիծ յերկաթագիրն է, վորի յերկարությունը գրերի թե վերևից և թե ներքևից սահմանափակվում է ուղիղ գծերով, և յերեք չի հասնում այնպիսի մեծության, վորպիսին ունենում է բոլորածև յերկաթագիրը:

Յերկայնը՝ բոլորածև յերկաթագիրն է: Կորյունն իրավունք ունի յերկայն կոչելու, վորովհետև նույնիսկ ձեռագրերի մեջ հանդիպող բոլորածև յերկաթագիր նշաններն ունենում են մի քանի սանտիմետր յերկարություն¹:

Մեր ձեռքի տակ յեղած վկայությունների հիման վրա ի վիճակի չենք ավելի ուժեղ փաստերով խոսելու և վերջնական յեզրակացությունների հանդելու: Դրա համար անհրաժեշտ են նոր տեղեկություններ և, մանավանդ, գրչության հնագույն նմուշների նոր հայտարերումներ:

Այնուամենայնիվ, Կորյունի վկայությամբ, կարծում ենք, հնարավոր յեղավ խախտել գրի սկզբնական տեսակների մասին յեղած արդիցիոն տեսությունը և առաջ քաշել գրչության վոճի սկզբնական յերեք տեսակների գոյության խնդիրը:

1 Յերկաթագիր անունը վոմանք կապում են յերկաթե գրչով գրելու և վոմանք էլ յերկաթե ժանգից թանաք պատրաստելու հետ: Մեզ թվում է, վոր այդ անունը կապվում է վիմագրերը յերկաթե ըրելով քանդակելու հետ: Այս կարծիքն ավելի հավանական է թվում, յերբ, ինչպես արդեն նկատել է Ն. Տաշյանը, նկատի յենք ունենում, վոր ժանգից պատրաստված թանաքով և Ն. Տաշյանը, նկատի յենք ունենում, վոր ժանգից պատրաստված թանաքով և յին գրում նաև գրի մյուս տեսակները, վորոնք յերեք յերկաթագիր չեն կոչվել:

Լուսանդար № 5. Տեկորի 964 թվի խաչարձանը.

+ Թ:Ն: Զ:Գ:

ԺԵՍՈՒՄ
Ա Պ ՏԱՌ

ԱՍՆ ՈՐ
ՀԱԳ ՀԵՅ
Ի ԽԱՍ
ՉԱՅԱ

Տեկորի
արձանագրության
վերծանությունը.

Ե. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Նախորդ գլխում յեկանք այն յեղրակացության, վոր գրերի գոյության սկզբնական շրջանում յերեք տարրեր նպատակներէ համար հայերը գործ են անել գրչության յերեք տարրեր վոճեր: Այժմ տեսնենք, թե նրանցից յուրաքանչյուրն իր գոյության ընթացքում ինչպիսի փոփոխություններ ե կրել:

Այդ փոփոխությունները մենք ստորաբաժանում ենք յերկու տեսակի: Նախ նշում ենք այն փոփոխությունները, վորոնք ընդհանուր են ազգայն վոճի բոլոր գրերի համար և հետո քննում յուրաքանչյուր գրի անհատապէս կրած փոփոխությունները:

Ա. Բոլորածնիլ յերկաթագիր. — Դրի այս տեսակը գործ ե անվել վրմագիր արձանագրությունների մեջ հենց սկզբից սկսած և շարունակում ե նույն դերը կատարել նաև մեր որերում: Քարերի վրա շատ քիչ կգտնվեն այլ վոճով գրված արձանագրություններ, յիժե չհաշվենք հատուկենտ խոտորոգմները և ուշ ժամանակ-

ներին պատկանող՝ Զուղայի դպրոցը, վորտեղ վիմագիր արձանա-
գրությունների պաշտոնական վոճ դարձավ բոլորգիրը:

Բոլորաձև յերկաթագիրը յեղել և նաև պաշտամունքային
ձեռագրերի բնագրային վոճը՝ սկսած գրչության սկզբից մինչև
XIII դարի առաջին տասնամյակները: Մեզ հայտնի բոլոր ավե-
տարանները մինչև 1205 թվականն առանց բացառության գրված
են բոլորաձև յերկաթագրով: Ամենաուշ բոլորաձև յերկաթագիր
ավետարանը պատկանում է 1229 թվականին, վորից հետո բոլորաձև
յերկաթագիրը ձեռագրերի մեջ գործ և ածվել միայն վերնագրերի,
մատյանների առաջին տողերի, յերբեմն ել գրքերի առաջին յերես-
ների վրա՝ իբրև զարդագիր և կամ վերնագիր:

Ի դեպ՝ բոլոր տեսակի զարդագրերը կազմված են բոլորաձև
յերկաթագրի հիման վրա: Մեր մանրանկարչության մեջ դրանք
առաջ են գալիս սկսած IX դարից: Առաջին զարդագիրը սովորական
բոլորաձև յերկաթագիրն է, միայն քիչ ավելի խոշոր գրչությամբ,
վորից հետո առաջ է գալիս կարմիր գեղով գծված, դարձյալ սո-
վորական բոլորաձև յերկաթագիրը, իսկ ավելի ուշ՝ X դարի վեր-
ջերից սկսած, հանդես են գալիս զարդագրերի ավելի բարդ տե-
սակները՝ բազմապիսի ձևերով և խայտառղետ յերանգավորում-
ներով, վորոնց մեջ սովորական գրերը փոխարինվում են թռչուն-
ների, ձկների ու այլ կենդանիների և կամ այլ հյուսվածքների
պատկերներով, վորոնք մանրարվեստի պատմության համար ունեն
կարևոր նշանակություն:

Տպագիր գրականության մեջ բոլորաձև յերկաթագիրը մտավ
իբրև լոկ գլխագիր և այժմ ել շարունակում է մնալ իբրև այդ-
պիսին:

Մակայն, բոլորաձև յերկաթագիրն իր դոյության մեկ ու
կես հազարամյակի ընթացքում շարունակ ձևափոխվել է, և յերբ
նույն վոճին պատկանող այսօրվա գիրը համեմատության ենք
դնում հնագույնի հետ, մեծ տարբերություններ են նկատվում
նրանց միջև:

Այդ տարբերությունները հետևյալներն են.

ա) Հնագույն գրչության ուղինակների մեջ գրերը շատ լայն
են, նրանց բարձրության և լայնության արամագծերը մոտա-
վորապես հավասար են միմյանց (բացի Բ, Գ, Դ, Ի, Ե, Վ և Բ գրե-
րից): Հետագայում, X դարում, գրերը բավականաչափ սեղմված

են և նրանք, այդ սեղմվելու հետեանքով, նեղ ու յերկար տեսք են ստանում: Այդ յերևոյթն առավել ևս մեծ չափով են նկատվում XIII դարում, յերբ, բացի գրերն իրար կողքի սեղմելուց, սկսում են նաև իրար մեջ գրվել: Որինակ՝ XIII դարի արձանագրություններն մեջ հաճախ պատահում եմ գրի փորին մեջ գրված միայլ փոքր գիր: Այս յերևոյթն ընդհանրանում եմ XVI—XVII դարերի արձանագրություններում: XIII դարում ե առաջ գալիս նաև նախորդող գրի վերնական վերջավորության տակ կամ ստորնական վերջավորության վրա մի այլ փոքրադիր տառ գրելու յերևոյթը, վոր մեծ դարգացում ստացավ հետագայում: Այս բոլոր սեղմումները փակագրելու և համառոտելու հետ միասին, ուշ ժամանակները պատկանող արձանագրությունները հնագույնների համեմատությամբ ավելի դժվար ընթեռնելի յեն դարձնում:

բ) Հնագույն բոլորածն կերկաթագիրը հաստ ու բարակ գծեր չունի, բացի Ա գրի միջից անցնող գծից, վոր աջակողմյան տառասյան գլխից իջնում ե փորի միջով և միանում յելուստին: Հնագույն վիմագրերի մեջ գրերի բոլոր գծերը միևնույն թանձրությունն ունեն: Հետագայում, XIII դարում, պատահում են արձանագրություններ, վորոնց գրերի սկզբնավորող կամ վերջավորող կետերն ավելի թանձր են, իսկ ավելի ուշ, XIV դարից հետո, առաջ ե գալիս կամարավորվող մասերը բարակացնելու և տառասյուները հաստացնելու սովորությունը: Այս յերևոյթը յերբեմն հասնում ե այնպիսի չափազանցությունների, վոր քիչ մաշված գրերին նայելիս՝ մարդ դժվարանում ե վորոշել, թե տառասյունը վնր գրին ե պատկանում, քանի վոր տառասյուները միացնող կամարավոր գծերն անհետացած են լինում:

գ) Բոլորածն կերկաթագրի հնագույն որինականների մեջ աջակողմյան յելուստավոր գծերն ուղիղ են, միանգամայն հորիզոնական և համեմատաբար յերկար: Այդ գծերը X դարում սկսում են կան և համեմատաբար յերկար: Այդ գծերը XV դարում կեռանալ, թեքվելով դեպի ներքև: Ուրիշ խոսքով, այդ յելուստները վեր են ածվում մի տեսակ կարճ տառասյուների, վորոնք կամարի միջոցով միացած են լինում գրի մյուս մասերի հետ:

դ) Մի քանի գրերի վերնական գծերը հնագույն որինականներում համարյա թե ամբողջական են. դրանք են՝ Վ, Թ, Կ գրերը: Այս ընդհանուր յերևոյթները նշելուց հետո քննենք յուրա-

քանչյուր գրի անհատապես կրած փոփոխությունները: Այստեղ, իհարկե, մենք ի վիճակի չենք բոլոր խոտորումները և արտառոց գծագրություն ունեցող ձևերը ներկայացնել իբրև գրերի ձևափոխության յերևույթներ: Մեր նպատակն այդ չէ: Մենք և վոչ մի բացառիկ դեպքի վրա կանգ չենք առնի, այլ միայն կնշնենք տվյալ գրի կրած այն փոփոխությունները, վորոնք բնորոշ են նրա զարգացման ընթացքի համար, իսկ թե այսինչ արձանագրության մեջ Շ գրի բացվածքը հակառակ կողմից ե փորագրած՝ դա մեր գործը չե և տվյալ դեպքում չի հետաքրքրում մեզ, վորովհետև այդ յերևույթն ընդհանուր չե և վոչ մի ազդեցություն չունի գրի զարգացման ընթացքի վրա (տես տախտակ № 5):

1. Ա գրի հնագույն նմուշների մեջ աջակողմյան ստեղնից մի բարակ գիծ իջնում ե կամարի վրա և նույն տառասյան ստորին մասից դուրս գալով՝ առաջացնում ե նրա յելուստը: X—XIII դարերում այդ բարակ գիծն սկիզբ ե առնում վոչ թե աջակողմյան տառասյան գլխից, այլ նրա մեջտեղից և XIII դարում ել՝ ստորին մասից, վորից հետո նա չքանում ե: Ձեռագրերի մեջ այս յերևույթը չի նկատվում, աջակողմյան յելուստն սկզբում միայն ուղիղ գիծ ե, վոր մոտավորապես հորիզոնական դիրք ունի, XIII դարում նա վոչ թե հորիզոնական ե, այլ ուղղված ե դեպի ավելի ներքև, իսկ ավելի ուշ՝ XV—XVII դարերում կորանում ե և կամարով միանում աջակողմյան տառասյան ստորին մասին:

2. Բ, Գ, Դ գրերի գլուխները հենց սկզբից ել փոքր են: Աջակողմյան յելուստները համեմատաբար յերկար են և ուղիղ, XIII դարից հետո այդ յելուստները կորանում են:

3. Ն—գլուխը փոքր ե, իսկ յելուստը յերկար և ուղիղ: X—XIII դարերում կարճանում ե, վորից հետո՝ կորանում: XIII—XV դարերում այդ յելուստի ներքև թեքված մասն ուղղահայաց դիրք ե ստանում և հավասարվում ե աջակողմյան կիսաստեղնին:

4. Չ—այս գիրն սկզբում մեծ շրջանաձև կլոր ե և տակին ունի մի յերկար ուղիղ գիծ: Հետագայում կլորակը փոքրանում ե և նեղանում: XVII դարում կլորակն ավելի յե փոքրանում և տակի գիծը բեկբեկվում՝ սկիզբը դեպի վեր և պոչը դեպի ներքև ե ուղղվում:

5. Է—սկզբում մի ուղղահայաց ձող ե, վորի աջ կողմից դուրս են գալիս յերկու ուղիղ գծեր—մեկը՝ ստորին մասից, իսկ

մյուսը՝ մեջտեղից: X—XI դարերում միջին մասի գիծը կարճանում է ավելի շատ, քան ստորինը: XIII դարից սկսած յեղուստների ծայրերն սկսում են թեքվել դեպի ներքև, իսկ XVII դարում նրանք ուղղահայաց դիրքով միանում են հիմնական ստեղծին:

6. Ը—սկզբում գլուխը համեմատաբար փոքր է, բայց ստորին գիծն ուղիղ և յերկար, վորը X—XI դարերում կարճանալով՝ հավասարվում է գլխի լայնության, իսկ XIII դարից հետո՝ թեքվում է դեպի ներքև:

7. Թ—հնագույնի աջակողմյան ստեղծն Ո գրի նման ամբողջական է, և յեղուստը՝ ուղիղ: X դարում քիչ նեղանում է, և յեղուստը՝ կարճանում, իսկ XIII—XV դարերում աջակողմյան ստեղծը կարճանում, վեր է ածվում վերնական ստեղծի և յեղուստի գլուխը ներքև է կախվում:

8. Ժ—հենց սկզբում ել գլուխը մեծ է, բայց աջակողմյան յեղուստն ուղիղ է և յերկար: XI դարում այդ յեղուստը կարճանում է, իսկ XIII դարից հետո՝ թեքվում է դեպի ներքև: X—XIII դարերում առաջանում է մի տեսակ ձախակողմյան գլուխ ունեցող Ժ գիրը, վոր չքանում է XV դարում:

9. Ի, Լ, Խ—ժամանակի ընթացքում, բացի ընդհանուր փոփոխություններից, այլ զգալի փոփոխություններ չեն կրում:

10. Մ—հնագույն որինականերում աջակողմյան յեղուստը դեպի վեր է թեքված, իսկ փորը մեծ է և շրջաճան: Հետագայում հիշյալ յեղուստը կախվում է ներքև և փորը յերկու կողքերից սեղմվելով՝ նեղանում է:

11. Վ—սկզբնական շրջանում ձախ ստեղծը գրեթե ամբողջականի չափ յերկար է, իսկ աջ կողմինը՝ շատ կարճ: XIII դարում նրանք ստանում են այսորվա պատկերը, այսինքն՝ ձախակողմյանը դառնում է սովորական վերնական ստեղծ, իսկ աջակողմյանը՝ ստորնական:

12. Հ—սկզբում այս գիրն աջահայաց անկյան ձև ունի և կադմված է միայն 2 գծերից: XIII դարում ստորին կողմը մի մասով բեկվում է ներքև, իսկ վերինի մի մասն ստանում է ուղղահայաց դիրք:

13. Չ—սկզբում ձախակողմյան բացվածքը մեծ է, փորը շրջաճան է, իսկ ստորին կողմում ունի մի ուղիղ գիծ և շատ նման է

այժմյան Զ գրին, բայց ավելի մեծ փորով: XIII դարում նման-
վում է արաբական 2 թվանշանին:

14. Ղ—անհատական վորևե փոփոխության չի յենթարկվում:

15. Ճ—հնագույն որինակներում աջակողմյան յելուստն
ուղղահայաց մաս չունի: XI—XIII դարերում աջակողմյան յելուստը
ձեռք է բերում ուղղահայաց մաս: Այդ միջոցներին ել նրա անկյու-
նավոր փորն սկսում է սեղմվել:

16. Մ, Յ, Ն—անհատական փոփոխությունների համարյա
թե չեն յենթարկվում:

Լուսանկար № 6. Ստեփանիս 992 թ. արձանագրությունը.

19. Պ—բաղմաձև գրերից մեկն է: Միենուշն ժամանակին պատկանող գրչության մնացորդների մեջ կա տարբեր վոճերի պատկանող Պ գիր, մինչև X դարը սովորական ձևն է՝ առաջին ստեղծը շատ կարճ, վոր ամբողջականի մեկ յերրորդ մասն է կաղմում, յերկրորդը՝ քիչ ավելի յերկար և վերջինը՝ ամբողջական. այդ յերեք ստեղծները միմյանց հետ միացած են լինում մի կամա-րով: XIII դարում կան գործածված յերկկամար Պ գրեր, վորոնց ստեղծներն ստորին կողմից փակված են լինում կաճարավոր կամ ուղղագիծ փակերով: XVII դարում գործածությունից արդեն վե-րացած է յերկկամար ձևը: Ձեռագրերում յերկկամարը չկա:

20. Զ—հնագուշն մնացորդների մեջ այս գրի մարմինն այնքան էլ թեքադիր չէ և մեծ է, XIII դարում գործածված են չափազանց թեք ձևեր: Այդ գրերն իրենց թեքությամբ ամ-բողջ գրության մեջ աչքի յեն ընկնում և չեն համապատասխանում մնացած գրերի վոճին: Սակայն, յերբեմն այդ գրերն իր թեքու-թյամբ գեղեցկություն և բաղմազանություն է մտցնում գրու-թյան մեջ: Ստորադիր գիծն սկզբում քիչ թեքված է դեպի ներ-քե, իսկ հետագայում նրա աջ ծայրը դեպի վերե է թեքվում: XVI դարում այս գրի մարմինը համարյա ուղղահայաց դիրք է ստանում:

21. Ռ—սկզբում ուղիղ յելուստ ունի իր աջ կողմի ստեղծի վրայից: XIII դարում նա սկսում է կեռանալ և իր ծայրով թեք-վել դեպի ներքե: XVII դարում այդ յելուստը վեր է ածվում ստորնական կիսաստեղծի:

22. Ս—ժամանակի ընթացքում միայն կողքերից սեղմվում է:

23. Վ—նախնական որինակներն մեջ առաջին ստեղծը համա-րյա թե ամբողջական է և շփոթելի յե Ա գրի հետ, յեթե Ա-ն միջին բարակ գիծը չունենար: Ստորին յելուստն ուղիղ է և միանգամայն հորիզոնական: Ժամանակի ընթացքում առաջին ստեղծը կարճա-նում է և նախ մոտենում է վերնականի, իսկ XIII դարում վերջ-նականապես ձևավորվում է իբրե միջնական: XIII—XV դարերում ստորին յելուստը թեքվում է դեպի ներքե:

24. Տ—նախնականն այժմյանի տեսքը չունի: Ձախ կողմից ունի ստորնական մի ստեղծ, կեստրոնում՝ մի ուղղահայաց ամբող-ջական ստեղծ և աջ կողմից՝ վերնական: Ցերբեմն ստեղծները լի-նում են ամբողջական՝ այժմյան ձեռագիր գլխատուր Մ-ի նման:

XIII դարում միջին ամբողջական ստեղծն իր վերին մասով թեքվում է դեպի ձախ և գիրն ստանում է բացբերան արաբական 8 թվանշանի տեսք:

25. Ռ—անհատական փոփոխությունների չի յենթարկվում:

26. Յ—սկզբում ստորին բաց շրջանը վերինի համեմատությամբ ավելի մեծ է: XIII դարում կան այնպիսի նեղ Յ գրեր, վորոնց շրջաններն իրար չեն կպչում, ուստի ստիպված են յեղել այդ շրջաններն իրար միացնել մի ուղղահայաց գծով:

27. Ի—մինչև XIII դարը անկողմյան յելուստն ուղիղ գրծ է, վորը ձգված է հորիզոնական ուղղությամբ: Դրանից հետո այդ գրծը կեռանում է դեպի ներքև:

28. Փ—յերևելի փոփոխություններ չի կրում:

29. Ք—ստորին մասում տառայան հատող գրծն սկզբում ուղիղ է և մեծ մասամբ դառնում է ստեղծի բոլորովին ստորին մասում: Այս գրծը կամաց-կամաց բարձրանում է դեպի վեր և XIII դարից հետո յերկու տեղից բեկվում է՝ ձախ ծայրը դեպի վեր և աջ ծայրը՝ դեպի ներքև:

Բոլորածև յերկաթագրի ձևափոխումները քննելիս՝ մենք գլխավորապես ուշադրություն դարձրինք վիմական արձանագրությունների վրա, վորովհետև ձեռագրերի մեջ գրի այս տեսակի գործածությունը տեղի է կարծ և այն ել ձեռագրերի միայն մի մասի մեջ և գործածվել իսկ արձանագրությունների համար նա յեղել է պաշտոնական վոճ և գործածվել է սկզբից սկսած մինչև մեր որերը:

Ինչպես պարզ նկատվում է մեր քննությունից և կազմած տախտակից, գրերի ձևափոխումները սերտորեն կապված են ճեղ և ժամանակ խնայելու հետ: Այդ ավելի հասկանալի կդառնա, յեթե նկատի առնենք, վոր մի նեղ կամարի կամ մի փոքր ճակատակալ քարի վրա, կամ մի այլ տեղում պետք է լինում տեղավորել մի ամբողջ արձանագրություն:

Սկզբնական շրջանում այդպես չի յեղել չնից ունենք մեծ մասամբ միայն յեկեղեցու շուքջը պար կազմող միատող արձանագրություններ, վորոնք վերաբերում են տվյալ հուշարձանի շինության հանգամանքներին: X—XIII դարերում արձանագրությունների բովանդակությունը միանգամայն փոխվում է: Այստեղ շինության և նորոգության վերաբերող վիճագրերը չնչին տոկոս են կազմում, գերակշռողը նվիրատվական արձանագրություններն

են և սրանք այնքան շատ են, Վոր յերբեմն հուշարձանի պատերի վրա ազատ տեղ մնացած չի լինում:

Մեծ ուխտատեղիները յերբեմն ունեն հարյուրից ավելի արձանագրություն (Հաղարծին, Սանահին, Դեղարդ և այլն), իսկ մի քանի տասնյակ արձանագրություններ ունեցող հուշարձանները բազմաթիվ են: Յեւ, յեթե հնագույնների մեջ հանդես են գալիս պատմական գրականությունից մեղ հայտնի անձնավորությունների անուններ և պատմական դեպքեր՝ մարդպաններ, նախարարներ, թագավորներ, կաթողիկոսներ և նրանց անվանները, բացի դրանից, նաև հարուստ նյութ են տալիս մեր յերկրի տնտեսական պատմությանը (կալվածքների առ ու ծախք, հարկերի վերաբերյալ տեղեկություններ և այլ բազմաթիվ տնտեսական յերևույթներ): Այս փաստերը մեծ նշանակություն ունեն պատմության հարցեր պարզաբանելու համար:

Բ. Ուղղագիծ յեղիպագիր.—գրի այս տեսակը գործ և ածվել սովորական ձեռագիր մատյանների համար սկզբից մինչև իր գոյության վախճանը և վերջնականապես գործածությունից հանվել է XIII դարում, իսկ մինչ այդ, VII—XI դարերում, նրանից առաջացել են բոլորգիւրը և շղագիրը. այս յերկուսը միաժամանակ են բաժանվել ուղղագիծ յերկաթագրից և այնուհետև X—XI դարերում ձևավորվել են իրրե գրի լինքնուրույն տեսակներ:

Բարեխառաբար ունենք անցման շրջանի տեսակների շատ որինակներ, Վորոնց շնորհիվ այժմ կարող ենք փոփոխության ձևերին հետևել: Այս տեսակի հնագույն որինակներ կարող են համարվել Դվինի կաթողիկեյի ծածկի կղմինդրի վրայի արձանագրությունները, Վորոնք պատկանում են VII դարին, Զվարթնոցի արձանագրությունները, Վորոնք պատկանում են VII—X դարերին, Ագաթանգեղոսի կրկնագիր ձեռագրի մասերը և մի շարք այլ ձեռագրեր:

Վերոհիշյալ գրչության մնացորդների բոլորի մեջ եւ արդեն սկսել են սկիզբն առնել բոլորգիր և շղագիր գոյացումները: Մենք հնագույն ուղղագիծ յերկաթագիրն ընդունում ենք իրրե բոլորովին բարձրության տարրեր աստիճաններ չունեցող գրչության տեսակ, սակայն վերև թված ձեռագրերի և արձանագրությունների մեջ մի քանի գրեր սկսել են դուրս ցցվել գրերի բարձրության սահմանափակիչ գծերից, գլխավորապես Ք և Փ գրերը:

Այդ յերևույթը համարում ենք բոլորգրի և շղագրի սկզբնա-
վորության արշալույսը։ Ուղղագիր յերկաթագրի ձևափոխում-
ները կատարվել են հետևյալ յեղանակով. նախ գրի յերևուստվոր
մասերն սկսում են գրերի վերևի և ներքևի յեղրափակիչ գծերից
դուրս գալ, այս առավելապես նկատելի յե հորիզոնական մասերի
վրա, վորոնք գրերի շարքում առանձնապես տեղ են բռնում։ Պարզ
ե, վոր այդ յերևույթը տեղի յե ունենում տեղ խնայելու նպա-
տակով։ Ստորին մասում դուրս են ցցվում բ, գ, դ, զ, լ, յ, զ,
յ, շ, չ, պ, զ, բ, ց, ֆ գրերի ծայրերը, վերևի մասում՝ ե, ժ, ծ,
հ, հ, մ, և ի յերկու մասերում՝ թե վերևից և թե ներքևից՝ է, բ,
ի, խ, կ, զ, վ, փ գրերի ծայրերը։

Գրերի այս փոփոխություններն սկզբում նշանապատկերի
մեջ վորևե փոփոխություն չեն մտցրել, բայց շուտով այդ ձևա-
փոխումներն այն աստիճանի յեն հասել, վոր այլևս ուղղագիր
յերկաթագրերից միանգամայն տարբերվում են իրենց բարձրու-
թյան աստիճաններով, և XII դարում ձևավորվել են իբրև գրչու-
թյան առանձին տեսակներ։ Նոր դոյացումների սկզբին բոլոր-
գիրը և շղագիրն իրարից կտրականապես անջատված չեյին։
Նրանք վերջնականապես պարզորոշվեցին XIII դարում։ Չափա-
չանց հետաքրքիր ե այդ ձևափոխումների ընթացքը, վոր տալիս
ենք առանձին համադրական տախտակով (տես տախտակ № 6)։

Ուղղագիր յերկաթագրի ձևափոխումների մեջ նկատվում են
գրերի համար ընդհանուր յերևույթներ. դրանք կարելի յե ամ-
փոփել այսպես.

1. Ինչպես ասացինք, հնագույն ուղղագիր յերկաթագիրը
կատարելապես ժապավինատիպ ե և գրի վոչ մի մասնիկ յեղրա-
փակիչ վերին և ստորին գծերից դուրս չի ցցված։ Այս կրկնագիր
պատառիկները և չնչին բացառությամբ X դարից մեզ հասած ձե-
ռագրերը (Ծուղրութի գրչագրի հիշատակարանը՝ գ. 974 թ., Եջմի-
ածնի հին ժողովածուի № 2684 ձեռագիրը՝ «Մեկնութիւն Երզոց
Քրդոյն Գրիգորի Նիսացւոյ (979 թվականի), Փղոսկրե ավետարա-
նի Յեզսեբիլի և Կարպիանոսի թղթերը և այլն, վորոնց մեջ դուրս են
ցցված միայն փ, ֆ գրերը և յերբեմն ել հ, յ։ Ավելի ուշ, XI—XII
դարերում, ուղղագիր յերկաթագրի մնացած գրերն ել են սկսում
դուրս ցցվել յեղրափակիչ գծերի սահմաններից։

Այդ յերևույթն ազդում ե գրերի մարմնի մեծության վրա և

կան մասերը սահմանադրելու համար, և ուղղագիծ յերկաթագիրն աննկատելիորեն դարձալ ըրորգիր և շղագիր:

2. Ճիշտն ասած, շղագիրը հնում կարևոր դեր չի խաղացել, քանի վոր նա համարվել և բոլորգրի մի տարբերակը և միայն վորոշ չափով գործ և ածվել անպաշտոն կերպով, նոտրգրին դուգընթաց: Ավելի լայն գործածութուն ել չեր կարող ունենալ, վորովհետև պաշտոնական վոճը դեռևս նոտրգրին եր, վորը վերջնականապես գործածութունից դուրս յեկալ միայն XIX դարի յերկրորդ կեսին:

Այսպիսով, շղագրի և նոտրգրի պայքարն ունի 8—9 հարյուր տարվա պատմութուն և շղագիրը, չնայած իր առավելութուններին, յերկար ժամանակ չեր կարողանում սովորական գրութունների պաշտոնական վոճ դառնալ և դուրս վանել նոտրգիրը: Եղագրի հաղթանակը տեղի ունեցալ XVIII—XIX դ. դ. գրական-կուլտուրական մեծ վերելքի ժամանակ, յերբ հայ ժողովուրդն իր վրայից թոթափեց հնի արգելակող մնացորդները (գրաբար լեզու, կրոնական գրականութուն ու արվեստ և այլն):

3. Հնագույն բոլորգիրը, վոր սովորաբար «Արևելյան բոլորգիր» և կոչվում և ընդգրկում և մինչկիլիկյան շրջանը, իր մեծ մարմնով (կենտրոնական մասով և կարճ վերնական ու ստորնական մասերով) նմանվում և իր մայր ուղղագիծ յերկաթագրին, իսկ տառասյունների միացման յեղանակով վորոշ չափով հիշեցնում և շղագիրը:

Նրա տառասյունները միացնող գծերը վոչ թե հորիզոնական են, այլ վորոշ չափով թեք են և իրենց աջակողմյան տառասյուններին միանում են վոչ թե ստորին ծայրում, ինչպես այդ պարտադիր և կիլիկյան շրջանի և հետնադարյան բոլորգրի համար, այլ ստորին ծայրից քիչ ավելի վերև, վորը հատուկ և շղագիր գրչութան:

4. Կիլիկյան շրջանում բոլորգիրը վերջնականապես ձևավորվեց իբրև ինքնուրույն վոճ և ազատվեց ուղղագիծ յերկաթագրի տարբերից:

Այս ժամանակներին պատկանող բոլորգրի միջնական մասը փոքրացալ և նրա հաշվին յերկարեցին վերնական ու ստորնական մասերը, իսկ տառասյունները միմյանց հետ միացան հորիզոնական ուղիղ գծերով:

Այժմ ավելորդ չենք համարում համառոտ կերպով հիշատակել յուրաքանչյուր գրի կրած փոփոխութիւնների հիմնական դժերը, վորով կպարզվի ձևափոխումների ընթացքի ուղղութիւնը և դրդապատճառները:

1. Ա—աջ անկյան յերևստն ավելի բարձր գրվելու հետեւանքով դառնում և տառասյուն և, այսպիսով, առաջանում և յեռատամ ա գիր, վոր ուղղագիծ յերկաթագրի մեջ ամբողջական և, իսկ բոլորգրի մեջ՝ միջնական:

2. Բ, Կ, Վ—ներքև իջնող գծերը յերկարում և վեր են ածվում ստորնականի:

3. Ե—առանց պատկերը փոխելու դառնում և վերնական:

4. Ուղղագիծ յերկաթագրի Զ-ի գլուխը փոքրանում և և ստորին գիծը պարզվելով՝ դառնում և գլխից իջնող գծի շարունակութունը: Արևելյան բոլորգրի մեջ վեր և ածվում փակ ստորնականի և ապա, ուշ ժամանակի բոլորգրի մեջ՝ բաց ստորնականի:

5. Է—յերկու կողմերից յեզրափակիչ ձևավոր մաս չունենալու պատճառով դառնում և ամբողջական:

6. Ը—առանց իր նախնական ձևը կորցնելու՝ վեր և ածվում ստորնականի:

7. Թ—յերկարում և ձախակողմյան տառասյունը, բայց սա ստորնականի չի վերածվում, այլ մնում և ամբողջական: Դրա պատճառն այն և, վոր սրա աջակողմյան տառասյան ստորին մասի կեռը դիտվել և իբրև միջնական մաս, ուստի և վերևից նրան միացնող մասերը դուրս են մնում միջնականի յեզրափակիչ գծից: Այս գրի ամբողջականութունը պահպանվել և նաև տպագրի մեջ:

8. Ժ—դառնում և վերնական:

9. Ի—յերկու ծայրերից յերկարելով՝ դառնում և ամբողջական, իսկ աջ կիսաստեղնը մնում և միջնական:

10. Լ—վորպեսզի ստորին հորիզոնական մասը մեծ տեղ չգրավի գրերի շարքում, ուղղագիծ յերկաթագրի յեզրափակիչ գծերի սահմանից ավելի ներքև և իջնում և բոլորագրի մեջ դառնում և ստորնական:

11. Խ—գլխավոր տառասյունը դառնում և ամբողջական, իսկ ձախակողմյան մասը՝ միջնական:

12. Մ—փորը փոքրանում և, և վերին ծայրը յերկարելով՝ վեր և ածվում վերնականի:

13. Կ—բուն ուղղագրի՞ծ յերկաթագրի մեջ յերկու տառայու-
ներն ել ամբողջական են և սա շփոթելի յե Ս գրի հետ, միայն
աջակողմյան տառայունը մի քիչ վերևից կարճ եւ նախ սկսում
և յերկարել աջակողմյան ստեղնն իր ստորին մասով և հետո
ձախակողմյանը՝ վերևում, վրո՞ւ վերը դառնում և ամբողջական:

14. Հ—գծերը թե վերևից և թե ներքևից դուրս են գալիս.
յեզրավակիչ գծերի սահմաններից և դիրն սկսում և մոտենալ ամ-
բողջականին, բայց շուտով ստորին ուղղահայաց գիծը կրճատ-
վում և և ձևավոր միջնական մասի վրա կենտրոնանալով՝ դառ-
նում և վերնական:

15. Ձ—անճանաչելիության չափ փոփոխման և յենթարկվում,
բայց, բարեբախտաբար, ունենք անցման շրջանի ձևերը: Գլուխն
ստանում և ուղղահայաց դիրք, իսկ ստորին ձևավոր մասը մեծա-
նալով, միջնական գծերի սահմաններում դառնում և գրի փորը:
Այդ ձևափոխումների հետևանքով վեր և ածվում վերնականի:

16. Ղ—նշանի պատկերը նույնն է մնում, բայց ստորին հորի-
զոնական մասը դուրս գալով յեզրավակիչ գծերի սահմանից,
դառնում և ստորնական:

17. Ճ և Մ—տառապատկերների մեջ մեծ փոփոխություն
տեղի չի ունենում: Վերին մասի գծերի յերկարացման շնորհիվ
վեր են ածվում վերնականի:

18. Յ—յերկարում և ստորին մասը և գրի բաղկացուցիչ մա-
սերը պարզվելով՝ ստանում և միաստեղն ստորնական գրի տեսք:

19. Ն—վերին հորիզոնական մասը բարձրանում և աճելի-
վերև, վորպեսզի գրերի շարքում տեղ չգրա՛վի, վրո՞ւ վերը
դառնում և վերնական:

20. Շ—ստորին մասում հորիզոնական գիծը յերկարելու
հետևանքով դառնում և ստորնական, իսկ վերին ձևավոր մասերը
բոլորովին պարզվում են: Տպագրի մեջ կա նաև միջնական Շ,
վորը վերցված և յերկաթագիր ձևերից:

21. Ո—մնում և անփոփոխ իբրև միջնական:

22. Չ—գլուխն ուղղահայաց տեսք և ստանում, իսկ ստորին
մասի գծերը պարզվում են և յերկարում, վրո՞ւ վերը այս գիրն ստա-
նում և ստորնականի տեսք:

23. Պ—աջ ստեղնը յերկարելով՝ դառնում և ստորնական, սա-
կայն մի չպատճառաբանված յերևույթ և տեղի ունենում: Կարճ

տառասյուները միացնող հորիզոնականն ուղղագիծ յերկաթագրի մեջ ամենուրեք վերևից և, իսկ բոլորգրի և յերկաթագրախառն բոլորգրի մեջ տակից և անցնում:

24. Զ—Թեքագիր գլուխն ուղղահայաց դիրք և ստանում, վորպեսզի գրելի շարքում ավելորդ տեղ չբռնի, իսկ ստորին ձևավոր մասերը պարզվելով՝ յերկարում են և դուրս գալիս յեղբայրակիչ գծերի սահմաններից, վորով գիրը դառնում և ամբողջական, թեև բոլորգրի մեջ շատ տեղերում վերին մասը լրիվ ամբողջականի չի հասնում:

25. Ռ—տառասյուները, փոփոխության չենթարկվելու հետեւանքով, մնում են միջնական, բայց աջակողմյան յելուստը, վոր աջ տառասյան միջին մասից եր սկիզբն առնում, արագ գրվելու շնորհիվ իջնում և նույն գծի ներքևի ծայրը:

26. Ս—անփոփոխ մնալով՝ դառնում և միջնական գիր:

27. Վ—ուղղագիծ յերկաթագրի մեջ ձախակողմյան տառասյունն ամբողջական և, բայց ձևափոխութենքի հետևանքով սկզբում մոտենում և վերնականի, իսկ հետո ձևավորվում և իբրև միջնական: Ստորին հորիզոնական մասը ներքևում և աջակողմյան ստեղծը վերևում յերկարելով՝ այս գրին տալիս են ամբողջականի պատկեր:

28. Տ—ուղղագիծ յերկաթագրի մեջ աջ և ձախ կիսաստեղծները միացած են միջին ամբողջական ուղղահայաց ստեղծին և յերկու կողմից՝ վերից և ստորին մասից սահմանափակում են գրի յեղերը, վորի հետևանքով ել այս գիրը մնում և միջնական և յեղերը, վորի հետևանքով հավասարվում են միմյանց:

29. Ր—յերկարում և ստորին մասը և դառնում և ստորնական:

30. Յ—յերկարում և ստորին մասով, և բաղադրիչ գծերը պարզվում են: Այս գիրը դառնում և ստորնական:

31. Ի—մնում և իբրև միջնական և գծի կենտրոնական մասից դուրս յեկող յելուստը արագ գրվելու հետևանքով, իջնում և նրա ստորին ծայրը:

32. Փ—դառնում և ամբողջական՝ յերկու ծայրերի յերկարացման հետևանքով:

33. Ք—ստորին մասում յերկարելով՝ դառնում և ստորնական:

Գ. ՆԱՏՐԳԻՐ.—Նոտրդիրը հնում համարվել է գրի քաղաքացիական տեսակը, Վորով գրվել են բոլոր առձեռն գրությունները:

Մեզ հասել է միայն XIII դարի նոտրդիրը, ավելի հինը մեզ անծանոթ է, սակայն նա իր պատկերով մեծապես տարբերվում է գրերի մնացած տեսակներից: XIII դարի մնացորդի գիրն ունի համաժյա նույն պատկերը, ինչ XVII-ինը, բայց ավելի կարճ ստորնական և վերնական մասերով:

Մեզ միանգամայն անհավանական է թվում գրի այս տեսակի յերեք տարբեր բարձրությունների գոյությունը նախնական շրջանում: Մենք այն կարծիքին ենք, վոր V դարի հայերին անծանոթ է յեղել բարձրության յերեք տարբեր աստիճաններ ունեցող գրերի հասկացողությունը:

Պետք է յենթադրել, վոր նոտրդիրը հնում յեղել է բոլորածն և ուղղագիծ յիրկաթագրերի պես ժապավինատիպ:

Զ. ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հին հայերենում բառերը համառոտագրել են յերեք կերպ. ա. Պայմանական նշաններով, վորոնց մեջ մի նշանը մի ամբողջ բառ է ցույց տալիս.

բ. Պատկերայամբ, յերբ բառի միջից կամ վերջից տառանշաններ են պակսեցնում.

գ. Փակագրով, յերբ մի տառանշան իր մեջ պարունակում է մեկից ավելի տառերի պատկերներ և գաղափար (Ligature):

Պայմանական նշաններով համառոտագրելու մասին բավականաչափ ուսումնասիրություններ կան¹, ուստի համառոտագրելու այս յեղանակի մասին չենք խոսի այստեղ: Համառոտագրության

¹ Տես 1. Н. Эмин—Об армянском алфавите. Москва, 1858 г., նույնը նաև հայերեն՝ «Հայկական այբուրեն» («Հայկական Այբուրեն» թերթ, 1870 թ., էջ 42—76). նույնը ֆրանսերեն՝ Revue d'Orient, 1865 թ.: 2. Abbé P. Martin.—Des signes hieroglyphique dans les manuscrits arméniens (Congres Internats. des Orientalistes), 1873 թ.: 3. Գ. Սրվաճատյան.—«Թորոս Աղբար»-ի մեջ, էջ 337, հտ. Ա.: 4. Տ. Վ. Պալյան.—«Նշանագիրք հայոց», Վիեննա, 1898, էջ 3: 5. Հ. Վ. Սրապյան.—ՀԱ, 1902, էջ 201: 6. Ֆ. Մուրադ.—ՀԱ, 1903: 7. Հ. Գ. Գ.—ՀԱ, 1898, էջ 183: 8. Ի. Կ. Հարությունյան.—Հայոց գիրը, էջ 108 և այլն:

այս ձևը գիտությանը հայտնի յե նշանագրիք խնամանց անունով,
վոր գործ եւ ածվել նաեւ գաղտնագրության մեջ¹:

բ. Պատվագրութեամբ համառոտագրելու յեղանակը հայերենին
ծանոթ եւ ամենասկզբնական ժամանակներէց: Այս ձևը դործադրվել
եւ թե՛ ձեռագիր մատյանների եւ թե՛ վիժագրությունների մեջ:
Պատվագրութեամբ համառոտագրելը յերկու կերպ ունի.

1. Մասնավոր համառոտագրության համար բառի միջից
կրճատում են մի ձայնավոր կամ մի վանկ եւ կրճատված տեղի
գլխին դնում են կրկնակի ապաթարց (յերկորյակ նշան). որինակ՝
«վիտորի» ըի, հունվ՝», առ՝ջնոյն, Յով՝հ»: Համառոտագրության
այս ձևն առաջին անգամ հանդիպում եւ Նջմիածնի փղոսկրյա ավե-
տարանի մեջ (989 թ.)—Յով՝—Յովհան եւ Մաստարայի 1003 թվա-
կանի արձանագրության մեջ. ՀԱ՝—ՀԱՅՈՅ: Այս կերպը մեծ դար-
գացում ստացավ XVII—XIX դարերում ձեռագիր մատյանների
մեջ, վորոնց գիրը գլխավորապէս նոտրն եր: Առանձնապէս առատ
եւ մեկնաբանական եւ դավանաբանական գրվածքներում:

2. Պատիվ կոչվող նշանով եւ համառոտագրվում: Այդ նշանը
կոչվում եւ նաեւ դուր եւ քառ (-): Պատիվ նշանը դրվում եւ կրճատ-
ված բառի գլխին, յերբեմն ամբողջ բառից գրված եւ լինում միայն
մի տառ. որինակ՝ կ=կամ, ք=քան, սս=այսպէս, լՄ=ուրեմն,
խ=փոխ եւ այլն:

Պատվով համառոտագրելը հայերենին ծանոթ եւ սկզբնական
գրչության փառաբանութից: Հռիփսիմի 618 թվականի արձանա-
գրություններն ունեն $\overline{\text{ՔՍ}}$ =Քրիստոս, $\overline{\text{ՔԻ}}$ =Քրիստոսի, $\overline{\text{ԱՅ}}$ =Աս-
տուած համառոտագրությունները: Թալինի՝ Ներսէս Կամսարականի
արձանագրությունը (630—640) ունի $\overline{\text{ԱՅԱՅԱՅԱ}}$ =Աստուածածին:
Մաստարայի VII դարի արձանագրությունն ունի $\overline{\text{ՏՆ}}$ =տեառն
եւ $\overline{\text{ՏԷ}}$ =տեառնէ եւ այլն:

Պատվագրությունը շատ մեծ դարգացում ունեցավ ուշ ժա-
մանակներում եւ այնքան բազմապիսի դարձավ, վոր ամբողջ տողեր
ենք ընթերցում առանց լրիվ գրված բառի հանդիպելու եւ շատ
ղեպքում նույնիսկ առանց ձայնավոր նշան տեսնելու: Այսպէս

¹ Այս խնդիրը քննել եմ Վժժկագրերն ու գաղափարներն հայերեն
ձեռագրերի մեջ՝ ուսումնասիրութեամբ մեջ, ուստի այստեղ կանգ չեմ առ-
նում այս հարցի վրա:

ԿԱՄԵՅՈՒՆԻՄԱՆԵՑԻՉԵՐԻ ՉԿՆՑԻՍ ՅԱՆՆԻԱՆԻՔԵՆ ԵՄԵՅԱԽԹԳ
 ԱՂՈՒԵԻՎԱԲԿԱՄԻՄԱՐԼՏՍ 24 ԱՍԵՆՉԳՈՐԱՂՈՐՑԱԲԵՐԵՐԻՈՒ
 ՅՐԱԿՈՆԶԿՈԱԿԾԿԱՆԱՅԳԻԳԱՌՆԻԵ 3ԵՄԼԵԹԳ ԱՇՍԿԵԱՅ
 ԶԱՇԸՎԼԱՆՆԱՍ ԽԺՍԱՌԳՈՐԹԶԿԲՅԵԿՈՐԱՍԵՂՈՒՄԱ
 ԿԱՏԻՐ ԷՉՎԼԵՅԻ ԲՎՅԻԳ ԿԱՆԻ ԱՅՅԱՅ

Սեղանի 874 քվի արձանագրությունը.

նազիրն ունի ԿԹՂԻԿՈՍԻՆ — կաթողիկոսին, Մարմաշենի 1029
 թվականի¹ և Կեչառուսի 1051 թվականի արձանագրություններն
 ունին ԹԻԹ — թեամբ և այլն:

Ավելի ուշ, համառոտագրելու այս յեղանակն այնքան դար-
 գացավ, լիոր այլևս հաշվառքի յենթարկելը հնարավոր չե: Ամեն
 մի հայերեն բառ մի քանի տեսակ կարելի յեր համառոտագրել:

Չնայած այդքան շատ բառեր և ձևեր են համառոտագրվել
 այս յեղանակով, բայց վարժությամբ հնարավոր և դառնում,
 կարելի յե ասել, անվերապահորեն կարգալ բոլոր բառերը: Դրա
 պատճառն այն ե, լիոր մեծ մասամբ միայն ձայնավորներն են
 կրճատված և բառի յուրահատուկ ու բնորոշ հնչումները մնացել
 են առաց կրճատվելու:

Այս յեղանակով ամենից շատ համառոտագրված են լավ
 գրագետ մարդկանց համար կազմած մատյանները, ինչպիսիք
 են՝ աստվածաբանական, աստղագիտական, քարոզական և այլ
 ձեռագրերը:

Գ. Փակագիրը գլխավորապես վիմագրերին և ծառայել:

Կորյուսնի կրկնառութ բառը մենք համարեցինք փակագիր
 ձևը և, վերպես հիմնավորում մեր այս կարծիքի, կարող ենք
 առաջ բերել այն, լիոր մեր հնագույն վիմագրերն անդամ ունեն
 փակագիր նշաններ, վորոնք, ուրեմն, կարող եյին հորինված,
 կամ, ավելի լավ և ասել, հիմնավորված լինել Կորյուսնի կենդանու-
 թյան ժամանակ:

¹ Орбели, И.—Надписи Мармашена, Петроград, 1914. № 1.

Ձեռագիր մատյաններին փակագիրը ծանոթ է և լույ բոլորած և լույ էլ ուղղագիծ յերկաթագրերի մեջ: Իբրև բացառություն հիշենք, լույ ընկ. Գարեգին Լեւոնյանին պատկանող մի պատառիկի մեջ, լույ գրված է բոլորած և յերկաթագրով, դառնք մի փակագիր նշան՝ ՈՎ գրերի միացումով, լույ գրին արել է տողավերջում տեղ չլինելու հետևանքով:

Բոլորգիր մատյանների մեջ հանդիպում է միայն և՛ փակագիրը, և՛ ՄՆ գրերի միացումը:

Նոտրգիր ձեռագրերին ծանոթ են ՊՏ, ԿՊ կամ ՊԿ, ԹԷ, ԸՍՏ, ԸՆԻ, ՎՐ (վրայ) ԱՅ (այսինքն), ՐՄ (ըսայնմ) փակագրերը²:

Փակագիրը վիմագրերի հատուկ վոճն է՝ տեղ խնայելու համար գործածված, հնագույն որինակն ունենք 618 թվականից՝ Հռիփսիմյանի զույգ արձանագրությունների մեջ, վորոնք ունեն ՄԻ, ՍԻ, ՄԵ փակագրերը: Բաղավանի 639 թվականի արձանագրությունն ունի ԻՈ և ՈԻՈ: Մաստարայի 640-ական թվականների արձանագրությունն ունի ՈԻ, Ո, ՊԻ, ԱԻ փակագրերը: VIII դարի Արտավազդ Կամսարականի դամբանաքարն ունի ՄՍ և ալլն³:

Փակագրությունն ուժեղ զարգացում ունեցավ VIII դարից հետո և, մասնավորապես XIII—XIV դարերում, յերբ ամբողջ բառեր մի նշանով ելին գրում: Բայց համառոտագրելու այս ձևն սկիզբն է առնում շատ հնից, մեր ձեռքը հասած գրչության հնագույն մնացորդներից: Յեղ՝ միանգամայն հնարավոր է, լույ հիմնադրված լինի հենց V դարում:

Մեր այս յենթադրությունն ավելի ևս հիմնավորելու նպատակով աշխատությանս կցում եմ փակագրերի ժամանակագրության մի տախտակ, լույ կաղմել եմ վիմագրերի սակավաթիվ հրատարակություններից և մեծ մասամբ՝ ձեռագիր ժողովածուներից:

ՅԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մաշտոցի գրերից առաջ հայկական գործածական նշանագրեր չեն յեղել, բայց Մաշտոցից անմիջապես առաջ Դանիել ասորին փորձել և գրեր հորինել, սակայն փորձն անհաջող է անցել:

1 Տես լուսանկար № 1.

2 » տախտակ № 7.

3 » տախտակ № 1.

2. Գրեւը տեսակաւորելու հիմք պետք է ընդունել նրանց գծագրական առանձնահատկությունները և նրանց տալ գծագրական առանձնահատկությունները բնորոշող անուններ:

3. Գրեւի առանձին տեսակներն են՝ ա) բալուրաձեւ յերկաթագիր (խոշոր կամ բուն Մեսրոպյան), բ) ուղղագիծ յերկաթագիր (Միջին Մեսրոպյան), գ) բալուրգիր, դ) ցոլագիր, ե) ցղագիր:

4. Անցման գիրը և փոքր յերկաթագիրը չունեն գծագրական առանձնահատկություններ, հետևապես չեն կարող համարվել գրչության առանձին տեսակներ:

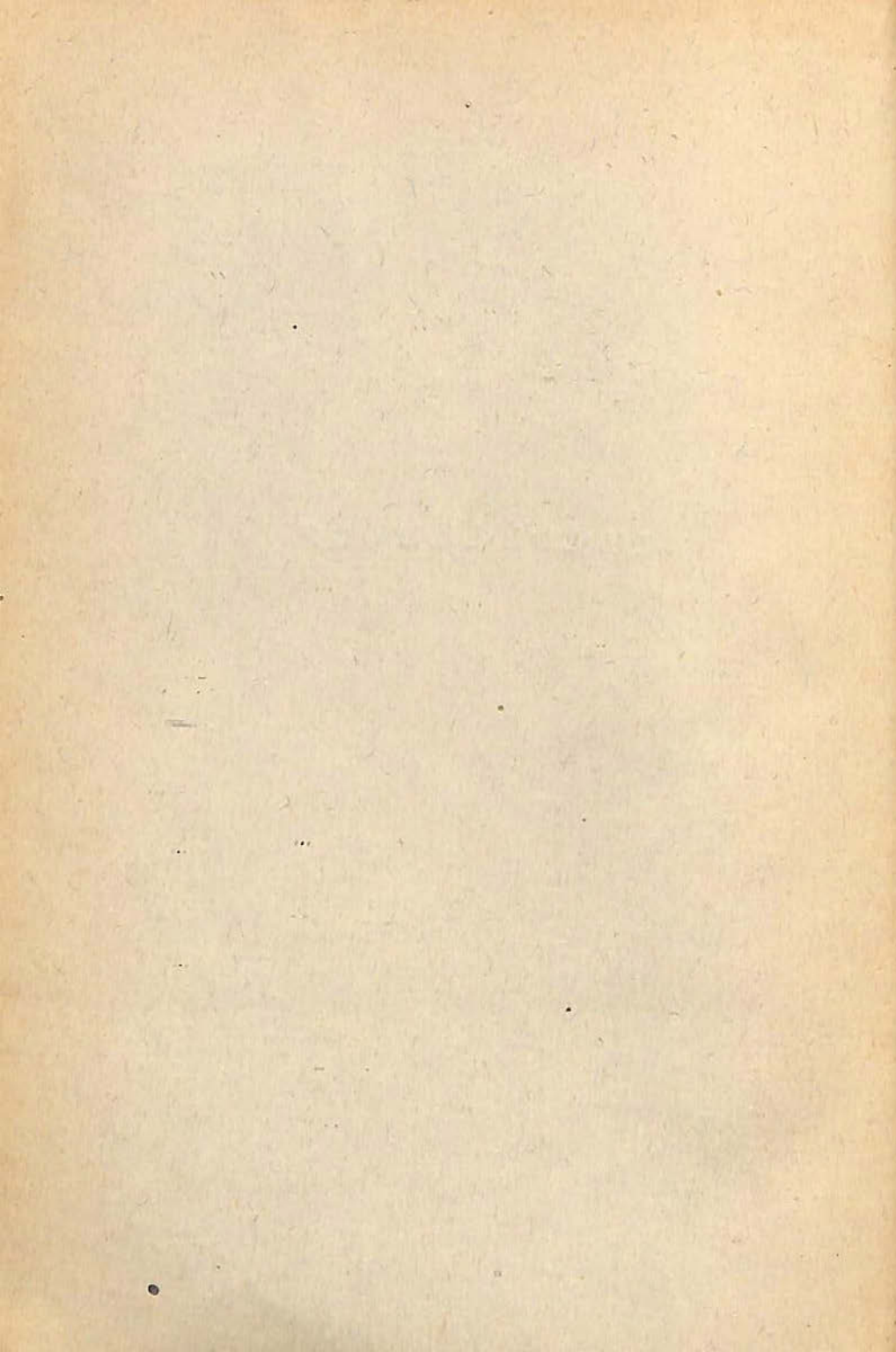
5. Բանասերների այն կարծիքը, թե Մաշտոցը հորինել է միայն բոլորածեղ յերկաթագիրը, վերից հետագայում առաջացել են գրի մնացած տեսակները, միանգամայն սխալ է և այս կարծիքին յեղողների մեջբերած բոլոր փաստարկումները հերքվում են:

6. Մեծ Կորյունի նրբագույն, կառն, յերկայն, առանձին և կրկնավոր բառերը վերաբերում են գրչության վոճերին և վոճ թե գրերի ձայներին կամ այբուբենի ներքին շարքերին (բարձրության աստիճաններին):

Կորյունի այդ հինգ բառերը համապատասխանում են արդի կոչումներին՝ հետևյալ ձևով—նրբագույն՝ նոսրգիր, կառն՝ ուղղագիծ յերկաթագիր, յերկայն՝ բոլորածեղ յերկաթագիր, առանձին՝ առանձին տառանշան և կրկնավոր՝ փակագիր:

7. Փակագիրը ծանոթ է հայկական գրչության ամենահին նմուշներին և, նկատի առնելով Կորյունի առանձին և կրկնավոր բառերը, յենթադրում ենք, վոր փակագիրը հիմնադրված է V դարում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

1. Լ	16. Ե	31. Ե	46. Ե	61. Բ	76. Ա	91. Է	106. Գ
2. Լ	17. Կ	32. Է	47. Վ	62. Ե	77. Լ	92. Մ	107. Պ
3. Խ	18. Ն	33. Ղ	48. Ե	63. Է	78. Ռ	93. Տ	108. Փ
4. Բ	19. Ը	34. Ե	49. Ս	64. Ռ	79. Ա	94. Պ	109. Կ
5. Ա	20. Լ	35. Լ	50. Ղ	65. Մ	80. Ե	95. Է	110. Ա
6. Ն	21. Լ	36. Լ	51. Ա	66. Լ	81. Ա	96. Լ	111. Ա
7. Ռ	22. Ռ	37. Ն	52. Լ	67. Կ	82. Ղ	97. Վ	112. Է
8. Պ	23. Ե	38. Է	53. Լ	68. Ն	83. Ե	98. Լ	113. Ս
9. Լ	24. Ը	39. Վ	54. Ն	69. Պ	84. Ղ	99. Ռ	114. Ա
10. Մ	25. Բ	40. Ղ	55. Բ	70. Ը	85. Լ	100. Ա	115. Բ
11. Լ	26. Ա	41. Ն	56. Ե	71. Ե	86. Ա	101. Ա	116. Բ
12. Է	27. Ա	42. Ղ	57. Է	72. Խ	87. Լ	102. Ը	117. Ս
13. Կ	28. Ե	43. Լ	58. Ա	73. Ա	88. Լ	103. Վ	118. Է
14. Լ	29. Ռ	44. Է	59. Լ	74. Ե	89. Ն	104. Ա	119. Ա
15. Ա	30. Ե	45. Ա	60. Ա	75. Դ	90. Բ	105. Գ	120. Ե

Տախտակ № 1. Վիճագիր արձանագրությունների փակագրերի ժամանակագրական աղյուսակ.

121.	Վ	ԳԳ	Ա	ԵԲ	Պ	Ի	Խ	Շ
122.	Յ	Ե	Կ	Ն	Կ	Բ	Ս	Ա
123.	Ա	Կ	Թ	Ա	Բ	Բ	Չ	Մ
124.	Ե	Կ	Ը	Պ	Թ	Պ	Լ	Կ
125.	Ա	Ա	Ը	Վ	Կ	Բ	Ի	Ռ
126.	Ը	Յ	Ը	Ե	Ն	Ս	Ա	Դ
127.	Ը	Պ	Բ	Ի	Ը	Դ	Լ	Լ
128.	Ա	Ը	Ը	Ա	Վ	Կ	Լ	Ա
129.	Ը	Բ	Բ	Ի	Ը	Ը	Ը	Ը
130.	Ը	Ը	Ա	Լ	Վ	Ս	Լ	Ս
131.	Չ	Կ	Ա	Պ	Լ	Ը	Ը	
132.	Ա	Պ	Ա	Ը	Ա	Ը	Չ	
133.	Պ	Դ	Բ	Ո	Ա	Չ	Կ	
134.	Լ	Վ	Պ	Ը	Ն	Չ	Ե	
135.	Ն	Լ	Ը	Ն	Ը	Ն	Ը	

Վ. Իմագիր արձանագրությունների փակագրերի ժամանակագրական աղյուսակ (ժամանակություն).

«ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓԱԿԱԳՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ԱՂՅՈՒՄԱԿԻ» ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆԸ

Փակա- դրերի № №	Ընթերցումը	Ժամանակը	Տ Ե Ղ Ը	Ա Ղ Բ Յ Ը Ը
1	մի	618	Հռիփսիմելի տաճար	Իմ ժողովածու
2	մե	»	»	»
3	սի	»	»	»
4	ւո	639	Բաղավան	Գրչության արվեստ
5	ռա	»	»	»
6	ոս	640 թ.թ.	Մաստարտ	»
7	ու	»	»	»
8	պի	»	»	»
9	աւ	»	»	»
10	մո	VIII դար	Նախնական	»
11	ամաւն	874	Սեան, սր. կարապետ	Իմ ժողովածու
12	սիւնե	»	»	»
13	կն	»	»	»
14	մարի	»	»	»
15	ամ	»	»	»
16	ինե	»	»	»
17	եկ	894	»	»
18	ան	»	»	»
19	ուն	»	»	»
20	որ	»	»	»
21	առ	»	»	»
22	աբ	»	»	»
23	նեւ	»	»	»
24	տվ	»	»	»
25	խմ	»	»	»
26	ոմա	»	»	»
27	ար	»	»	»
28	ըն	»	»	»
29	որ	»	»	»
30	եր	»	»	»
31	դե	»	»	»
32	նւան	»	»	»
33	ով	»	»	»
34	եղի	»	»	»
35	ատար	874	»	»
36	ար	1022	Վարդ, Պետրոս կթղկս.	Գրչության արվեստ

Փակագրերի № №	Ընթերցումը	Ժամանակը	Տ ե Ղ Ը	Ա Ղ Բ Յ Լ Ը Ը
37	սն	1029	Մարմաշեն	Որբերի «Մարմաշեն»
38	աւր	»	»	»
39	ադ	»	»	»
40	տո	»	»	»
41	լս	»	»	»
42	պա	»	»	»
43	ափ	»	»	»
44	լի	»	»	»
45	տա	»	»	»
46	նե	»	»	»
47	զադ	»	Վանստան, Քյոփրի-կուլախ	Վանստան
48	իմ	»	»	»
49	սթ	»	»	»
50	ող	»	»	»
51	ան	»	»	»
52	ազր	»	»	»
53	ատ	»	»	»
54	նի	»	»	»
55	իսբ	»	»	»
56	իս	»	»	»
57	եա	1051	Կեչառուք	Գրչութ. արվեստ
58	աս	»	»	»
59	աւր	1177	Գեղարդ	Գեղարդ
60	թվ	1181	»	»
61	ըի	»	»	»
62	եւ	»	»	»
63	նաւ	»	»	»
64	ոխ	»	»	»
65	նամ	»	»	»
66	ատ	»	»	»
67	կս	»	»	»
68	նսի	1184	Աշտարակ—Մարինե	Իմ ժողովածու
69	պադ	»	»	»
70	վր	1196	Փարբի—Ծիրանավոր	»
71	ին	»	»	»
72	տն	1211	Փարբի—ամրոց	»
73	աս	1211	Հայրավանք	Հայրավանք
74	եւ	»	»	»
75	ին	»	»	»

Փակագրերի № №	Ընթերցումը	Ժամանակը	Տ հ ղ ը	Ա ղ բ յ ու ը ը
76	առա	1211	Հայրավանք	Հայրավանք
77	ամս	»	»	»
78	որ	1213	»	»
79	տի	1214	Կեչարուք	Պաղարակյանք
80	պե	»	»	»
81	ախ	1223	Տեղեր	Իմ ժողովածու
82	մն	1225	Մարմաշեն	Որբելիւ Մարմաշեն»
83	ես	»	»	»
84	ման	»	»	»
85	մխ	1235	Հայրավանք-հանդրատարան	Հայրավանք
86	սա	1241	»	»
87	աբ	1252	Պաշեն, մեծարանից վանք	Պաղարակյանք
88	աբ	»	»	»
89	անի	»	»	»
90	ու	»	»	»
91	անք	»	»	»
92	ողոր	1254	Հայրավանք	Հայրավանք
93	տի	1255	Աշտարակ, Կարմրավոր	Իմ ժողովածու
94	պատ	»	»	»
95	դա	1257	Գեղարդ	Գեղարդ
96	կմէ	1258	»	»
97	դա	1250—1260	Բաղավան	—
98	միա	1261	Վանստան	Վանստան
99	ուխ	»	»	»
100	սխ	»	»	»
101	նար	»	»	»
102	վին	»	»	»
103	դս	1270	»	»
104	ամեն	1271	Կարմիր վանք	—
105	զը	»	»	—
106	զի	1273	Բաղավան	—
107	պաւ	»	»	—
108	փա	»	»	—
109	սկ	»	»	»
110	սն	1281	Աշտարակ, Մաբինե	Իմ ժողովածու
111	այ	»	»	»
112	անխափան	»	»	»
113	ստ	»	»	»
114	աց	»	»	»

Փակա- գրերի № №	Ընթերցումը	Ժամանակը	Տ Ե Ղ Ը	Ա Ղ Բ Դ Ո Ւ Ը Ը
115	բո	1281	Գեղարդ	Մխիթ. Այբկի.
116	թի	»	»	»
117	սր	»	»	»
118	բա	»	»	»
119	ժա	»	»	»
120	ին	»	»	»
121	առ	»	»	»
122	ցի	»	»	»
123	ժամ	»	»	»
124	ղի	»	»	»
125	կան	»	»	»
126	ըն	»	»	»
127	թե	»	»	»
128	կա	»	»	»
129	դե	»	»	»
130	նք	»	»	»
131	ղի	»	»	»
132	խաչ	»	»	»
133	սյու	»	»	»
134	խոր	»	»	»
135	յն	»	»	»
136	գոր	»	»	»
137	դէ	»	»	»
138	դամ	»	»	»
139	կատ	»	»	»
140	տիրա	»	»	»
141	ցու	»	»	»
142	թի	1282	Վանստան	Վանստան
143	դէ	»	»	»
144	տե	1285	Աշտարակի Մարինե	Իմ ժողովածու
145	լավի	»	»	»
146	նակ	1288	»	»
147	սլաք	»	Գեղարդ	Գեղարդ
148	ղի	»	»	»
149	վի	»	»	»
150	մէ	»	»	»
151	տա	»	»	»
152	ակ	»	»	»
153	ող	»	»	»
154	մեր	»	»	»

Փակագրերի №	Հայերէնումը	Ժամանակը	Տ ե Ղ Ը	Աղբյուրը
155	արդ	1288	Գեղարդ	Գեղարդ
156	նորդ	»	»	»
157	թը	»	»	»
158	արդ	»	»	»
159	թվ	»	»	»
160	կամ	1296	Հռիփսիմե	Իմ ժողովածու
161	վա	»	»	»
162	վար	»	»	»
163	ուր	1299	Տեղեր	»
164	պան	ժգ.	Տեղեր. Գուրդի արձ.	»
165	ովի	»	» » »	»
166	ամէն	»	» » »	»
167	նո	1301	Յերեման—Կաթողիկէ	»
168	սի՜	»	»	»
169	Պա	»	» »	»
170	վը	»	» »	»
171	ւն	»	» »	»
172	իւ	»	» »	»
173	աս	»	» »	»
174	ին	»	» »	»
175	արի	»	» »	»
176	տար	»	» »	»
177	աթ	»	» »	»
178	սո	»	» »	»
179	ղը	1304	Փարբի—ս. Գրիգոր	»
180	հա	1307	Թահաթի վանք	Խաղբակյանք
181	պար	»	» »	»
182	անա	»	» »	»
183	մեր	»	» »	»
184	թա	»	» »	»
185	նաբ	»	» »	»
186	հար	»	» »	»
187	ապե	»	» »	»
188	նազ	»	» »	»
189	խա	1312	Մարինե—Աշտարակ	Իմ ժողովածու
190	նո	1317	» »	»
191	մար	1321	» »	»
192	ապ	1323	» »	»
193	ան	»	» »	»
194	լղ	»	» »	»

Փակա- գրերի № №	Ընթերցումը	Ժամանակը	Տ Ե Ղ Ը	Ա Ղ Բ յ ու ը ը
195	ող	1323	Մաբինե—Աշտարակ	Իմ ժողովածու
196	ըխ	»	»	»
197	խաբ	»	»	»
198	ոբ	»	»	»
199	պլ	»	»	»
200	փառ	»	»	»
201	նն	»	»	»
202	պի	»	»	»
203	դաի	»	»	»
204	դէ	»	»	»
205	ստ	»	»	»
206	Ժամի	»	»	»
207	ամբ	»	»	»
208	ոց	1326	»	»
209	ըց	»	»	»
210	խտ	»	»	»
211	խա	1425	Սեանի կղզի—խաչքար	»
212	անն	»	»	»
213	չս	1534	Հայրավանքի շրջապատ	Հայրավանք
214	Բարե	»	»	»
215	խ	»	»	»
216	աւս	»	»	»
217	խաւ	1551	»	»
218	միւր	»	»	»
219	էի	1553	Հոլիսիմե	Իմ ժողովածու
220	ամէ	»	»	»
221	բարե	1566	Վանստան	Վանստան
222	յս	1642	Գեղարդ	Գեղարդ
223	կու	1654	Մուղնի ս. Գեվորգ	Իմ ժողովածու
224	դե	»	»	»
225	Ալեքսան	1669	»	»
226	շի	1708	Գեղարդ	Գեղարդ
227	ես	1717	Հոլիսիմե	Իմ ժողովածու
228	մն	1719	»	»
229	կամաւ	1723	»	»
230	ուխ	»	»	»
231	դո	»	»	»
232	ամբ	1730	»	»
233	աղ	1751	Գալանե—Վաղպատ	»
234	նե	»	»	»
235	նթ	1790	Հոլիսիմե	»

ԵՍՅՈՒՄՆ ՆԵՍ ՎՈՐ
ԴՈՒՄԵՐ ՏՈՒՄՈՒՐ
ԲՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ՅՈՂ
ՄԱԹՍ ՅԻՂԵՍԷՔԻՆ

N 815 Դ-1937թ.

ՎԿԱՐԻԴՄԱՆ ԶԱԵԶՄԱ
ՈՐ ՂԻՂԵՅԷՔ յԱԶՄԱԹՍ

N 751 Դ-1937թ.

ԱԾՈՂՈՒ
ՄԵԱԶԱԲԻՍՈՒ
ՂՈՒՄ ՅԵԿԵԶԻԱՆ
ՀՈՒԿԱՆ

Դ-1938թ.

Տախսակ № 2. Դվինի Կաթողիկոսի արձանագրությունները
կողմնորի վրա.

ԵՍԳ
ԴԿԱԼԻ
ՀԵՍԵ

N 724 7-1937թ.

ՍԳՈՒԳԼ
Ը 17-

N 46 7-1938

ԱՐԳԴ

N 816 7-37թ.

Ե
ՍԼ
Ա
ԱՌ-
ԵԿՈՌ
ՄԱԽՆ
ԿԱ

7. 1938թ.

ԻՄՄԵՐ
7-1938

Տախտակ № 3. Դվինի Կաթուղիկեյի արձանագրությունները
կղմինդրի վրա.

VII դ.	X դ.	XIII դ.	XV դ.	XVII դ.	VII դ.	X դ.	XIII դ.	XV դ.	XVII դ.
Ա	Ա	Ա	Ա	Ա	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Բ	Բ	Բ	Բ	Բ	Մ	Մ	Մ	Մ	Մ
Գ	Գ	Գ	Գ	Գ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Դ	Դ	Դ	Դ	Դ	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն
Ե	Ե	Ե	Ե	Ե	Շ	Շ	Շ	Շ	Շ
Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Ո	Ո	Ո	Ո	Ո
Է	Է	Է	Է	Է	Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
Ը	Ը	Ը	Ը	Ը	Պ	Պ	Պ	Պ	Պ
Թ	Թ	Թ	Թ	Թ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ	Ջ
Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ռ	Ռ	Ռ	Ռ	Ռ
Ի	Ի	Ի	Ի	Ի	Ս	Ս	Ս	Ս	Ս
Լ	Լ	Լ	Լ	Լ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
Խ	Խ	Խ	Խ	Խ	Տ	Տ	Տ	Տ	Տ
Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ր	Ր	Ր	Ր	Ր
Կ	Կ	Կ	Կ	Կ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Հ	Հ	Հ	Հ	Հ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ
Ձ	Ձ	Ձ	Ձ	Ձ	Փ	Փ	Փ	Փ	Փ
Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Բ	Բ	Բ	Բ	Բ

Տախտակ № 5. Բոլորածով յերկաթագրի ձեվափոխումների ընթացքը.

[illegible]

Տախտակ № 6. Ուղղագիծ յերկաթագրից բոլորգիր յեվ տղագիր
առաջանալու ձեվերը.

ՄԵԶ ԲԵՐՎԱԾ ՎԻՄՈՒԴԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Ուխտասուր վանականի 783 թվի արձանագրությունը

¹ՄԼԲ (= 232 + 551 = 783) թոճակաճանճեան ՀԱՅՁՈՑ ԵՍ ՈՒԽՏԱՅՏՈՒՐ ՎԱՆԱՅԳՆԱՍ ԵՒ ՏՈՒՏԻ ԵՂԲԱՅՐ ԻՄ ԲԵՐՎԱՔ ԱՂԲԻՐԱՆԻՍ Ի ՔԱՐԱՊԱՄՆՈՒ ՎԱՏԵՆ Ի ԹԱԼԻՆ. ԹՃ ԶԻՇԽԱՐԱՅ ՈՔ ԽԼԵ ԻՄ ՄԵՂԱՅՍ ՊԱՐՏԱԿԱՆ ԵՂԻՑԻ

2. Մարիամ Սյունյաց իշխանուհու 874 թվականի արձանագրությունը Սեվանում

¹ԿԱՄԱԽՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Ց ՍԻՒՆԵԱՑ ՏԻԿ(Ի)Ն ՄԱՐԻԱՄ ԾԻՆԵՑԻ ԶԵԿ(Ե)Ղ(Ե)Ց(Ի)-
ՔՍ ԶԱՆՈՒՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՌ(Ա)ՅՔ(Ե)Լ(Ո)ՑՆ Ե... ՄԻԱՑԱԻ Թ(Ա)Գ(ԱԻՈՐ) ²ԱՇՈՏ ԵՒ
ՏՎԱՔ ՎԱԽՄ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՌ(Ա)Ք(Ե)Լ(Ո)ՑՍ... ԶՎԱՐՍԵՐՆ, ԶԳՈՄԱԶՈՐ, ԶԱՄ(Ա)Ք(Ա)-
ԲԵՐԴ, ԲԵՐԴՔ, ՈՒՌԵՑՑԱՓ, ՈՐՆ ԶԿՌԱԿՇՆԿԻՆ, ԱՅԳԻ (Ի) ԳԱՌՆԻ ԵՒ ՅԵՐԵԽԱՆ ԵՒ
Թ(Ա)Գ(ԱԻՈՐ) ԱՇՈՏ ԵՏԱՅ ³ԶԱ(ՍՏՈՒԱ)ԾԸՆԿԱԼ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇԱՆՍ ՏԱ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹ(ԻՒՆ)
ԶԿ... ԻՈՑ ԵՒ ԿՈՐԱՏԵՂ. ՈՎ ԽԱՓԱՆԶ ԶԺԸ(ԻՑՍ) ՆԶ(Ո)Վ(ԵԱ)Լ ԵՂԻՑԻ ԹՎ(ԻՆ)
ՅԻԳ (323+551=874) ԿԱՍ(Ա)Ր(Ի)ԶՔ ԱԻ(Ր)Հ(ՆԻՆ) ԶԱ(ՍՏՈՒ)Ծ(Ո)Ց.

3. Տիկուրի 964 թվի խաչարձանը

¹Թ(ՎԻՆ) Ն. Ժ. Գ. (413+551=964) ²ԵՍ ԱՏՊԱՊ ԾԱՌՎԱՅ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Ց ՈՐ
³ԿԱԳՆԵՑԻ ԽԱԶՍ ԴՅԱՅՍ.

4. Սարիգամիբի 992 թվի վիմագիր արձանագրությունը

¹ԿԱՄ ԵՂԵՎ ՀԱՅՈ ԶՐԻ ²ԶԱՌՈՒՍ Վ(Ա)ՍՆ ³ՄԵՂԱՅՍ ⁴ՀԱՆԵԼ ⁵ՅԱՆՈՒՆ ⁶Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Ց
⁷ՆԽԱ (441+551=992). ⁸Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍԻՆԱՔ¹⁰ԵՐԵՍԱ ԵՍ ԳՈՐ¹¹Գ ԿԱԿՆԵ-
Ց(Ի) ԽԱԶ¹²Ս.

5. Դվիթոււմ գտնված ծածկի կղմինդրի վրայի VII դարի
արձանագրությունները

ա) ԵՍ ՅՈՎԱՆՆԵՍ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ԾԱՌԱ ՍՐՔՈՑ ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԱՂԱԻԹՍ ԶԻՇԵ-
ՅԵՔ Ի Տ(Է)Ր.

բ) ¹ԶՎԱՐԴԱՆ ԶՄԵՂԱԽՉՈՐ ԶԻՇԵՅԵՔ ԶԱՂԱԻԹՍ.

գ) ¹Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԵԱՅ ԱԲԻՍՈՆՂՈՍՈՑ ԵԿԵՂ(Ե)Ց(ՈՑ)Ս... ⁴Ն. Ո Ց..

6. Զվարթնոցի այցելուների VII—X դարերի արձանագրությունը

¹ԵՍ ԶԱՐԵՀ ՓՈՍՏՈՒՆ ՉՈՐԴԻ ՎԱՍՊՈՐԱԿԱՅՆԵՑԻ ԶԻՍ ԶԱՂՈՒԹՍ ԶԻՇԵՑԵՎ. ԵՍ
ՄԵՂԱՈՐ ԵՍ.

ՈԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Զարբանալյան Գ. Վ.*—Պատմութիւն հայ դպրութեան. Վենետիկ, 1886 թ.:
2. *Մարկիվարտ.*—Պատմութիւն հայերեն նշանագրերու. Վիեննա, 1913 թ.:
3. *Մեսրոպ Վ.*—Եջմիածին և հայոց հնագույն յեկեղեցիներ. Թիֆլիս, 1903 թ.:
4. *Հարությունյան Իսահակ.*—Հայոց գիրը. Թիֆլիս, 1892 թ.:
5. *Հ. Գ.*—Հայոց գրի գլխավոր տեսակները: «Տարազ» շաբաթաթերթ, 1912 թ.:
6. *Նույն.*—Գրչութեան արվեստը հին հայոց մեջ, մասն Գ. Քարտիս հայ հնագրութեան Արտատպած «Շողակաթ» հայագիտական ժողովածուից: Վաղպատ, 1913 թ.:
7. *Պարոնյան Ս. Վ.*—Նշանագիրը հայոց. «Յերկրագունտ», 1884 թ.:
8. *Տաղավարյան Ն.*—Ծագումն հայ տառից, Վիեննա, 1895 թ.:
9. *Տաղյան Հ. Հ. Վ.*—Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրա. Վիեննա, 1897 թ., արտատպ. ՀԱ-ից:
10. *Հայերեն արձատեղան բառարան.* Յերեվան, 1926—1935 թ. թ., ևս. I—VII:
11. *Նոր Հայկազեան բառագիրը.* Վենետիկ, 1847 թ.:
12. *Խալաթյան Գր.*—Լազարյան գրչագիր Ավետարանի լուսատիպ հրատարակութեանը. Երևակ, 1895 թ.:
13. *Адонц Н.*—Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1815 (Bibliot. Armeno-Georgica IV).
14. *Шницлер.*—Всеобщая иллюстрированная история ансьмен. СПб. 1903.
15. *Բաղմաթիվ ձեռագրեր և պատասխաններ եջմիածնի և Յերեվանի ձեռագրական ժողովածուներին:*

Բ. ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐ

16. *Կորիւն Վարդապետ.*—Յաղագս վարուց և մահուան ո. Մեջրապատ Վարդապետի Վենետիկ, 1894 թ. (Մեծ Կորիւն):
17. *Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց աշխատասիրութեամբ Մ. Աբեղյանի և Սեթ Հարությունյանի.* Տիֆլիս, 1913 թ.:
18. *Հագարայ Փարպեցու Պատմութիւն հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի,* Տիֆլիս, 1904 թ.:

19. Մ ո Վ ս է ս ի Կ ա դ ա ն կ ա տ ու ջ լ ո յ , Պատմութիւն Աղուանիք աշխարհի, հրատ. Մկրտիչ Եմինի, Մոսկվա, 1860 թ.:

20. Վասն սրբոյն Սահակայ Հայրապետին և Մեսրոպբայ վարդապետին տպ. Վենետիկ, 1853 թ.:

21. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ.:

22. Թ ո Վ մ ա յ ի վ ա ռ դ ա պ ե տ ի Ա Ր ծ Ը ու ն լ ո յ , Պատմութիւն տանե Արծրունեաց. ի լույս էած. Բ. Պ. ՍՊԲ, 1887 թ.:

23. Ս տ ե փ ա ն ո ս ի Տ ա ր օ ն ե ջ լ ո յ Ա ս ո ղ կ ա ն , Պատմութիւն տիեզերական. երկրորդ տպ. ՍՊԲ, 1885 թ.:

24. Վ ա ռ դ ա ն ա յ Վ , Պատմութիւն, Վենետիկ, 1862 թ.:

25. Ս տ ե փ ա ն ո ս ի Օ Ր Ը Ե լ կ ա ն ա Ր ք ե պ ի ս ի ո պ ո ս ի Ս իւ ն ե ա ջ , Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911 թ.:

Գ. ԶԵՌԱԳՐԱՅ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

26. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին, Վիեննա, 1900 թ., էջ ԺԵ, 37:

27. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի. Վիեննա. 1910. (Արտասպ. ՀԱ-ից):

28. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր-Բայազետի. Վիեննա, 1912 թ.:

29. Ա. Բ.—Կերլա հայաբաղադին Մայր յեկեղեցվոյն հայերէն ձեռագրաց ցուցակը. ՀԱ., 1913—1914 թ. թ.:

30. Բ ա ս մ ա ջ ե ա ն Կ.—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ազգային Մատենադարանին Պարիսի. «Բանասէր», Ա տարի, 1899 թ., էջ 78—82, 161—167, 253—259:

31. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նշան Վանուց ի Սեպաստիա. ՀԱ., 1929 թ.:

32. Գ ա լ է մ ք ե ա Ր ե ա ն Հ. Դ. Վ.—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց աբբունի Մատենադարանին ի Միւնխեն (Մայր ցուցակ, հտ. Բ, տետր Ա). Վիեննա, 1892:

33. Թ ո Ր դ ո մ ե ա ն Վ ա հ ր ա մ Բ.—Հայ բժշկական ձեռագիրք: ՀԱ., 1892 թ., էջ 333:

34. Թ ո փ ճ է ա ն Բ.—Յուցակ ձեռագրաց Պաշիկ վարդ. Դադեանի. Վաղարշապատ, 1898:

35. Նույն.—Արմաշի վանքի ձեռագրաց ցուցակը:

36. Լ ա լ ա յ ե ա ն Ե Ր ու ա ն դ.—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի. 1915 թ., Թիֆլիս:

37. Կ ա ն ա յ ա ն ջ Ս տ.—Յուցակ հայերէն ձեռագիրներ Թիֆլիզի Ներսիսյան հոգեորդ պրոցի. Թիֆլիս, 1893 թ., էջ 75:

38. Կ ա Ր ի ն ե ա ն Յ ա կ. վարժ. (հրատարակիչ).—Յուցակ Մայր աթոռոյ գրչագրաց: (Հեղ. Շահնազարյան):

39. Կ ո Ր իւ ն Վ.—Կ. Պոլսի «Հրեշտակապետ» Ժաղի Մատենադարանին ձեռագիրները (49 ձ.). «Բանասէր», 1904 թ., էջք 84—92, 172—180:

40. Նոյն.—Ճամբուս վրայ տեսած ձեռագիրներ. Ամասիա—Պանշալի գիւղ, Պաղբրահայեաց վանք: «Բանասէր»:

41. Հ. Յ. Թ.—Հայերէն ձեռագիրք ի Բրաքաւ, ՀԱ,^բ 1887:
42. Ճանիկեան Յ. Հ.—Հնութիւնք Ահնայ գրքի մեջ ունի 52 ձեռագրաց Թեթի նկարադրութիւն (դ. Ժ.):
43. Մ ա ո Ն ի կ.—Հայկական ձեռագիրք ձեմաբանի արեւելեան լեզուաց ի Պետերբուրգ (պատկերազարդ), ՀԱ. 1892 թ., էջ 45, 80, 111.
44. Մ ա ք ս ու զ ե ա ն Մ ե ս.—Նկարադրութիւնք և յիշատակարանք ձեռագրաց ս. Թովմայ Առաքելոյ վանուց և եկեղեցեացն Վերին Ագուլեաց. եկեղեցւոյն Տանակերտ դեղջ և անձանց մասնաւորաց. Արրտ 1911 թ., № № 1—12:
45. Մ ի ս ա ք ձ ե ա ն Յ ո վ Ն.—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Վատիկանու ի Հռովմ. ՀԱ, 1892 թ., էջ 211, 244, 273 և 339.
46. Մ. Տ.—Ազգային ձեռագիրք ի Պաղտատ. ՀԱ, 1889 թ., էջ 269:
47. Յ ո վ. Ա ն ե յ ի.—Ազգային ձեռագիրք ի Կերլա, ՀԱ, 1890 թ., էջ 19:
48. Պ ա լ ե ա ն Տ. Վ.—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թիւրքիա. հտ. Ա. Կեսարիո վիճակ, Տետր Ա.—ցուցակ ձեռագրաց ս. Սարգիս Վանուց ի Կեսարիա, Կ. Պօլիս, 1892 թ., էջ 35.
49. Ն ո յ ն.—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Սիոն և ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաց ի Մազնիսա (վիճակ Զմիւռնիոյ). Զմիւռնա, 1898 թ., Ը+40 էջ:
50. Ս ա ր զ ի ս ե ա ն Հ. Բ ա ր ս ե ղ Վ.—Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ. հտ. Ա, 1914. հտ. Բ, 1924 թ., Վենետիկ:
51. Տ ա շ ե ա ն Հ. Յ. Վ.—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա. Վիեննա, 1891 թ.:
52. Ն ո յ ն.—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա. Վիեննա, 1895 թ.:
53. Ք ա ր ա մ ե ա ն Տ ր. Ն.—Ցուցակ հայկական ձեռագրաց Պերլինի Արքունի Մատենադարանին մեջ: 1888. Բերլին, էջ 88. հայ. և գերմ.:
54. Հայ ձեռագիրք Նիւ-Նորքի 42 փողոցի Փիֆթ Ա. գրադարանին. ՀԱ, 1928 թ., էջ 407—410 (3 ձեռ.):
55. Ք ո ս ե ա ն Հ. Յ. Վ.—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանատրեան վարժարանին ի Կարին. ՀԱ, 1912 թ., էջ 173—181, 486—493, 580—583:
56. Ֆ ի ն կ Ֆ ր ա ն յ Ն ի կ ո լ ա ու ս.—Ցուցակ Տիգրսեցի Արզար Հովհաննիսյանի հայերէն ձեռագրերի: Լալզըրի, 1903 թ.:
57. Brosset.—Catalogue de la Bibliotheque d'Edchmiadzin, st.-Peterburg, 1840.
58. Finck (Franz Nicolaus) und Levon Giandschezian—Verzeichnis der Armenischen handschriften der Koniglichen Universitäts Bibliothek. Tübingen, 1907.
59. F. Macler.—Catalogue des Manuscrits Arméniens et Georgiens d' la Bibliotheque National. P. 1908.
60. Müller Friedrich.—Armenischen handschriften der Kloster von Argni (Argana).

61. Դեղարդականքի վիմական արձանագրությունները (Ձեռագիր, Պատմության և հնագիտության ինստիտուտում):
62. Կոստանեանց, Կար.—Վիմական տարեգիր: Յուշակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց. Պետերբուրգ, 1913 թ.:
63. Խաղրակյանք կամ Պոռշյանք հայոց պատմության մեջ. Վաղպատ, 1927 թ.:
64. Միխիթար Այրևմանեցու արձանագրությունը, Յերուսաղեմ, 1927 թ.:
65. Ղաֆադարյան Կ.—Վաղարշապատի շրջանի վիմական արձանագրությունները (անտիպ):
66. Նույն ի.—Տեղերի վիմական արձանագրությունները (անտիպ, Պատմութ. և հնագիտ. ինստիտուտում):
67. Նույն ի.—Իջևանի շրջանի վիմական արձանագրությունները (անտիպ, հեղինակի մոտ):
68. Նույն ի.—Աշտարակի վիմական արձանագրությունները (Պատմության և հնագիտության ինստիտուտում):
69. Նույն ի.—Սեանա կղզու վիմական արձանագրությունները (անտիպ, հեղինակի մոտ):
70. Նույն ի.—Շամշադնի շրջանի վիմական արձանագրությունները (անտիպ, Պատմ. և հնագիտության ինստիտուտում):
71. Նույն ի.—Յերևան քաղաքի վիմական արձանագրությունները (անտիպ, հեղինակի մոտ):
72. Բաբաջյան Կար.—Սարեղամիշի արձանագրությունը («Բանասեր», 1901 թ., հջ 130, Փարիզ):
73. Նույն.—Հայերեն արձանագրութիւնք Անույ, Բաղնայրի և «Մարմաշինու», Փարիզ, 1937 թ.:
74. Հայրապանքի վիմական արձանագրությունները (ձեռագիր, Պատմության և հնագիտության ինստիտուտում):
75. Վանատանի վիմական արձանագրությունները (ձեռագիր, Պատմության և հնագիտության ինստիտուտում):
76. Марр, Н. Я.—К датировке ктитурской надписи Текорского храма, ХВ, т. III, вып. I, стр. 56—71.
77. Егo - жe.—Надпись Санаинского моста, ХВ, т. IV, вып. II, стр. 191—195.
78. Егo - жe.—Надписи Бердадорского моста. ХВ, т. IV, вып. II, стр. 192—194.
79. Орбели, И. А.—Надписи Мармашена, Петроград, 1914.
80. Егo - жe.—Багаванская надпись 639 года и другие армянские ктитурские надписи VII в. ХВ, т. II, в. I, стр. 105—142.
81. Егo - жe.—Шесть армянских надписей VII—X в. в., ХВ, т. III, в. I, стр. 72—91.
82. Егo - жe.—Две строительские надписи князей Камсараканов, ХВ, т. III, вып. III, стр. 297—306.

83. Его же.—Багаванский храм и его надписи, ХВ, т. V, вып. II, стр. 128—143.

84. Его же.—Армянские надписи на камне ХВ, т. V.

85. Ростовцев.—Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб. 1911 (Анийская серия № 6).

86. Материалы по археологии Кавказа, вып. XIII, 1916 г. М.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	52
Первоначальные формы армянского письма (краткое содержание)	5
Ա. Նախամաշտոցյան գրերը	11
Բ. Հայկական գրի տեսակներն ու նրանց անունները	15
Գ. Հայկական գրի տեսակների հնությունը	18
Դ. Կորյունի վկայությունը	30
Ե. Հայկական գրերի դարգացման ընթացքը	47
Զ. Հին հայերենի համառոտագրությունները	64
Յեզրակացություններ	69

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Տ ա խ տ ա կ Ա 1—Վիմագիր արձանագրությունների փակագրերի ժամանակագրական աղյուսակ	75
Տ ա խ տ ա կ Ա 2—Դիլիի Կաթողիկոսի արձանագրությունները կըղմիսգրի վրա	83
Տ ա խ տ ա կ Ա 3—Նույնի շարունակությունը	84
Տ ա խ տ ա կ Ա 4—Զվարթնոցի արձանագրություններից	85
Տ ա խ տ ա կ Ա 5—Բուրձաձև յերկաթագրի ձևափոխումների ընթացքը	86
Տ ա խ տ ա կ Ա 6—Ուղղագիր յերկաթագրից բոլորգիր և շղագիր առաջանալու ձևերը	87
Տ ա խ տ ա կ Ա 7—Նոսրգրի մեջ գործածված փակագրեր	85
Մեջ բերված վիմագիր արձանագրությունների բովանդակությունը	88
Ոգտագործված գրականություն	89

Պատ. խմբագիր՝ Հ. Հ ա ղ ու թ յ ու ն յ ա ն
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մ ա ն ու կ յ ա ն
Սրբագրել՝ Մ. Ջ ա տ ի կ յ ա ն
Կոնստրուկտորագրել՝ Ռ. Տ ո ն յ ա ն

16853

Հանձնված և արտադրության 23/VIII 1939 թ.
Ստորագրված և տպագրության 14/XI 1939 թ.
Գլավիտի լիազոր Ն. 2911, Հրատ. № 48, պատվեր № 17.
Տիրաժ 2000, ֆորմատ $62 \times 94\frac{1}{16}$, 6 տպագրական մամուլ.
1 մամուլում 36480 տպ. նիշ:

ԱրմՖԱՆ-ի տպարան, Յերևան, Լենինի փող. № 67.

1939. 12.10

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. գրադ.

FL0013436

የኮሮ 2-ገጽ 304.

12795

12795